

**Cild: 21 Say: 2
2018**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaksiya heyəti

Vəli Baxşəliyev, Azərbaycan
Maisə Rəhimova, Azərbaycan
İsmayıl Hacıyev, Azərbaycan
Rauf Muncayev, Rusiya
Anatoli Kantoroviç, Rusiya
Zurab Maxaradze, Gürcüstan
Mehmet Özdoğan, Türkiyə
Mehmet Işıklı, Türkiyə
Ayman Dosimbayeva, Qazaxıstan
Baytanayev Bauırjan, Qazaxıstan
Andreas Şaxner, Almaniya
Bertyill Lyonnet, Fransa
Yoshihiro Nisyaki, Yaponiya

Redaktor müavinləri

Roza Arazova
Tarix Dostiyev
Bəhlul İbrahimli

Redaktor köməkçiləri

Sevda Hüseynova
İlahə Yusifli

Volume: 21 Number: 2
2018

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor-in-Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Editorial Board

Vali Bakhshaliyev, Azerbaijan
Maisa Rahimova, Azerbaijan
İsmail Hajiyeve, Azerbaijan
Rauf Munchayev, Russia
Anatoliy Kantorovich, Russia
Zurab Makharzadze, Georgia
Mehmet Ozdoghan, Turkey
Mehmet Ishikli, Turkey
Ayman Dosimbayeva, Kazakhstan
Baytanayev Baujan, Kazakhstan
Andreas Schachner, Germany
Bertille Lyonnet, France
Yoshihiro Nisyaki, Japan

Editorial Deputies

Roza Arazova
Tarikh Dostiyev
Bahlul Ibrahimli

Editorial Assistants

Sevda Huseynova
İlaha Yusifli

**Cild: 21 Say: 2
2018**

ISSN 2218 – 0346

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Учредитель

Гамлет Исаханлы

Главный редактор

Гудрат Исмаилзаде

Редакционная коллегия

Вели Бахшалиев, Азербайджан
Маиса Рагимова, Азербайджан
Исмаил Гаджиев (Азербайджан)
Рауф Мунчаев, Россия
Анатолий Канторович, Россия
Зураб Махарадзе, Грузия
Мехмет Оздоган, Турция
Мехмет Ишыклы, Турция
Айман Досимбаева, Казахстан
Байтанаев Бауыржан, Казахстан
Андреас Шахнер, Германия
Бертил Лйоннет, Франция
Йошихиро Нисяки, Япония

Заместители главного редактора

Роза Арабова
Тарих Достиев
Бахлул Ибрагимли

Рабочая группа

Севда Гусейнова
Илаха Юсифли

© COPYRIGHT 1999 Khazar University Press
All Rights Reserved

Məhsəti küçəsi, 41, AZ1096, Xəzər
Universitəsi, Bakı şəhəri
Azərbaycan Respublikası

Mehseti str., 41, AZ1096
Khazar University, Baku
Republic of Azerbaijan

ул. Мехсети, 41, AZ1096,
Университет Хазар,
Баку, Республика Азербайджан

Üz qabığında:
Şirli saxsı qab. Beyləqan. XII-XIII əsrin əvvəlləri

Cover page depicts:
Glazed pottery dishes. Beilagan, XII-early XIII centuries

На обложке:
Глазурованная керамическая посуда Бейлаган, XII начало XIII века

Telefon: (99412) 4217927 (219)

Faks: (99412) 4989379

E-mail ünvanları:

contact@khazar.org

jaa@khazar.org

<http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRES

İÇİNDƏKİLƏR

<i>Baş redaktordan</i>	
Azərbaycanın böyük arxeoloq-alimi.....	8
<i>Tarix Dostiyev</i>	
Arxeoloq Qara Məmməd oğlu Əhmədovun 90 illiyinə.....	12
<i>Andreas Schachner</i>	
Azərbaycan Astara Müzesi`ndeki bir Stel örneğinde M.Ö. 2. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü arasındaki Yontu Sanatı.....	23
<i>Emil Isgəndərov</i>	
Qədim Albaniyada dəfn adətləri və dini dünya görüşləri: problemin öyrənilmə dərəcəsi	53
<i>Rəşid Bəşirov</i>	
Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunmuş bıçaqlar.....	64
<i>Xaqani Həbibov</i>	
Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri.....	72
<i>Sergey Bocharov, Ayrat Sıtdikov</i>	
Şirli keramikanın yayılmasına əsasən XIII-XIV əsrlərdə Şirvan və Qızıl Orda tarixi əlaqələri	84
<i>Bəhlul İbrahimli</i>	
Naxçıvanın orta əsr şəhərləri: Aza	94
<i>Şəhla Nuruzadə</i>	
Arxeoloji irs milli-mənəvi dəyərlər sistemində.....	110
Xronika.....	121

CONTENTS

From Chef of Editor

The Great scientist-archeology of Azerbaijan..... 8

Tarikh Dostiyev

On 90th anniversary of archaeologist Gara Mamed oglu Akhmedov..... 12

Andreas Schachner

Stone processing in the area between the Caspian Sea and Lake Van in the II millennium BC (in the example of a stone stele from Museum Astara of Azerbaijan)..... 23

Emil İskandarov

Funeral rites and spiritual beliefs in Ancient Albania: rate of studying of issue 53

Rashid Bashirov

Knives founded in medieval Shamkir 64

Khagani Habibov

Architectural décors of Medieval Shamkir city 72

Sergei Bocharov, Airat Sitdikov

Historical connections of Shirvan and the Golden Horde in the 13th–14th centuries (on the basis of the distribution of the Glazed Pottery)..... 84

Bahlul İbrahimli

Medieval cities of Nakhchivan: Aza 94

Shahla Nuruzadeh

Archrological heritage in the sistem of national and spiritual values 110

Chronicle 121

СОДЕРЖАНИЕ

<i>От главного редактора</i>	
Выдающийся ученый-археолог Азербайджана.....	8
<i>Тарих Достиев</i>	
К 90-летию археолога Гара Мамед оглы Ахмедова.	12
<i>Андреас Шахнер</i>	
Каменная обработка на территории между Каспийским морем и озеро Ван во II тысячелетии до н.э. (на примере каменной стелы из Музея Астары Азербайджана).....	23
<i>Эмиль Искендеров</i>	
Религиозные представления и погребальные обряды древней Албании: степень изученности вопроса.....	53
<i>Рашид Баширов</i>	
Ножи обнаруженные на городище Шамкир.....	64
<i>Хагани Габиров</i>	
Архитектурные декоры средневекового городища Шамкира.....	72
<i>Сергей Г. Бочаров, Айрат Г. Ситдигов</i>	
Исторические связи Ширвана и Золотой Орды в XIII – XIV вв., на примере распространения поливной керамики.....	84
<i>Бахлул Ибрагимли</i>	
Средневековые города Нахчывана: Аза.....	94
<i>Шахла Нурузаде</i>	
Археологическое наследие в системе национально-духовных ценностей.....	110
Хроника.....	121

Baş redaktordan: **Azərbaycanın böyük arxeoloq-alimi**

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda Şura Azərbaycanının ictimai və mədəni həyatında müstəsna bir hadisə baş verdi. Respublikanın 1939-cu ildən Kommunist Partiyasının canlı bütələrindən birinin - Jdanovun adını daşıyan bölgəsinin əzəli adı rəsmi dövlət qərarı ilə özünə qaytarıldı. Mil düzünün böyük bir hissəsini tutan bu bölgəyə Beyləqan adı verildi. Lakin az adam bildi ki, qədim və zəngin, eyni zamanda keşməkeşli tarix yaşamış bölgənin uzun fasilədən sonra əsl adının bərpa olunmasında arxeoloq alim Qara Məmməd oğlu Əhmədovun xidməti misilsizdir. Keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən 60-cı illərin sonlarına kimi davam edən arxeoloji axtarışların iştirakçısı olan gənc alim ilk vaxtlardan bütün səy və bacarığını sirlərlə dolu düzün qoynunda uyuyan tarixi abidələrin üzə çıxarılaraq öyrənilməsinə ağır zəhmət sərf etmişdi. Belə abidələrdən biri Örenqala adı ilə tanınan qədim əfsanəvi şəhər yeri olmuşdu. 20 ilə yaxın bir vaxt ərzində nəfəsi kəsən dözülməz istidə və şaxtada düzdə qazıntı işləri aparan istedadlı tədqiqatçı-alim son vaxtlara kimi Örenqala adı ilə tanınan şəhər yerinin 1221-ci ildə monqollar tərəfindən tutulan, talan edilən və viranlığa çevrilən məşhur Beyləqan şəhərinin xarabalıqları olması haqqında ehtimalların gerçək olduğunu dəyərli maddi mədəniyyət nümunələri əsasında təsdiqlədi.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqi mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən olmuş Beyləqan şəhərinin yerinin və adının bir neçə əsrdən sonra müəyyən edilməsi ilə bağlı rəsmi toplantıya dəvət alan Qara Əhmədovun keçirdiyi həyəcan hissi indiyədək yaddaşımdan silinməmişdir. Gördüyü böyük işin bəhrəsindən qürurlanan alim o vaxt uşaq kimi kövrəlmiş, göz yaşlarını saxlaya bilməmişdi.

Qara Məmməd oğlu Əhmədov dünyaya nadir abidələrlə zəngin olan bir diyarda göz açmışdı. Atası faytonçu, anası kübar xanım – bəy qızı olmuşdu. Uşaq vaxtı anasını itirən, ana nəvazişindən məhrum olan Qara müəllim ömrü boyu bu itkinin ağrısını çəkmiş, onun dəhşətindən xilas ola bilməmişdi. Onun qəlbinə hakim olan kövrək hislər və rəhmdillik çox güman ki, bundan irəli gəlmişdi. Qara Əhmədov sevincə şərik ola bilən nadir insanlardan biri kimi tanınmışdı.

Yadımdadır, jurnalımızın ilk sayını görəndə onun sevincinin həddi-hüdudu olmamışdı. Sonralar, jurnalın ayrı-ayrı saylarında onun imzalarının tez-tez görünməsi də təsadüfi deyildi. Qara Əhmədovun 20 il bundan əvvəl jurnalımızın birinci sayında şəri ilə vəsf edilmiş hissləri indi də qəlbləri oxşayır:

Biçindən yorulub günorta çağı
Kölgədə yatmağım düşür yadıma,
Kəndimiz, qurbanam sənin adına!
O qarlı düzlərdə altımda Boz at,
Ceyrana çatmağım yadıma düşdü
Kəndimiz, qurbanam sənin adına!

Qara müəllim 1928-ci ildə tarixi Qəbələ mahalının Çarxana kəndində anadan olmuşdu. Yazmağı-oxumağı balaca Qara doğma kəndində öyrənmişdi. Orta təhsilini qonşuluqdakı Hacallı kənd məktəbində başa çatdıran Qara Əhmədov o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinə daxil olmuşdu. Hələ, tələbəlik illərindən elmə və elmi axtarışlara maraq göstərən gənc diqqətdən kənarda qalmamışdı; Fakültə Tələbə Elmi Cəmiyyətinə sədrlik ona tapşırılmışdı. Tələbə olarkən o, qədim Qafqaz Albaniyasının Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid ilk məqaləsini çap etdirmişdi.

Ali təhsilini uğurla başa çatdıran Qara Əhmədov tezliklə Universitetin aspiranturasına daxil olmuş və sirlərlə dolu Arxeologiya elmini özünə ixtisas seçmişdi. Həmin illərdə ona Arxeologiya elminin əsasları üzrə mühazirələr oxumaq kimi məsuliyyətli və eyni zamanda çox şərəfli bir iş tapşırılmışdı. Məhz o vaxtlar, geniş bilik sahibi kimi diqqəti cəlb edən Qara müəllimin mühazirələrinə qulaq asmaq kimi xoşbəxtlik mənə nəsib olmuşdu. Arxeologiya elminin əlifbasını mən ondan öyrənmişdim.

Qara Əhmədovun ilk çöl axtarışları Mingəçevir qazıntıları ilə bağlı olmuşdu. Müharibədən sonra Azərbaycanda Kür çayı üzərində nəhəng su elektrik stansiyasının layihələşdirilməsi ilə bağlı yaxın gələcəkdə su altında qalacaq abidələri öyrənmək məqsədilə Mingəçevirdə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar başlamış, bu qazıntılara rəhbərlik təcrübəli arxeoloq Saleh Mustafa oğlu Qazıyevə tapşırılmışdı. Qara Əhmədov da bu qazıntıların fəal iştirakçısına çevrilmişdi.

Mingəçevir qazıntıları zamanı Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Eneolit, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələri, eləcə də, Qafqaz Albaniyasının antik və orta əsrlərini əhatə edən arxeoloji artefaktlar üzə çıxarılmış, 20 mindən artıq nadir maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdi. Mingəçevir qazıntıları elm yoluna çıxan Azərbaycan arxeoloqları, o cümlədən, gənc tədqiqatçı Qara Əhmədov üçün böyük təcrübə məktəbi olmuşdu.

İlk qazıntılar zamanı kifayət qədər təcrübə əldə edən Qara Əhmədov çox keçmədən Mil düzündə başlanan geniş miqyaslı axtarışlara dəvət olunmuşdu. Qazıntılar keçmiş SSRİ və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyalarının birgə ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdı. Tədqiqat üçün Mil düzündə

qoyunda yerləşən və Örenqala adı ilə məşhur olan qədim şəhər yeri seçilmişdi. Geniş arxeoloji qazıntılarla sənətkarlıq məhəlləsini açmaq, şəhərin möhtəşəm müdafiə divarlarını üzə çıxarmaq, eləcə də onun baş qapılarını açmaq bilavasitə Qara müəllimə müyəssər oldu. Qara müəllim gecəni gündüzə qatararaq, bu qədim şəhər yerində yorğunluq bilmədən 1964-cü ilə kimi işlədi.

Xoşbəxtlikdən taleyin hökmü ilə Mil düzündə başlanan qazıntı işləri sevimli müəllimimlə mənim axtarış yollarımı qovuşdurdu. Çox keçmədən mən də düzdə aparılan geniş arxeoloji qazıntılara qatıldım. Örenqala ilə yanaşı, düzün qalın torpaq qatları altında itib batan tunc dövrünün yaşayış məskənlərini və dəfn adətlərini öyrənməyə başladım.

Örenqala tədqiqatlarından əldə edilən zəngin arxeoloji tapıntılar əsasında Qara Əhmədova 1958-ci ildə namizədlik dissertasiyasını, 1972-ci ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmək nəsb olmuşdu. Qara Əhmədov Azərbaycanda Arxeologiya sahəsində doktorluq dissertasiyasını müdafiə edən ilk arxeoloq-alimdir. Bütün bunlar Qara müəllimi Qafqazda orta əsrlər şəhərləri və şəhər mədəniyyəti problemi üzrə ən yetkin arxeoloq kimi tanıtmışdı. Təsadüfi deyil ki, o, az vaxtdan sonra Azərbaycan Milli Akademiyasına həqiqi üzv seçilmişdi.

Orta əsrlər Arxeologiyası sahəsində ən mükəmməl mütəxəssis kimi tanınan Qara Əhmədov ömrünün son iyirmi ilini doğulub boya başa çatdığı qədim Qəbələ şəhərinin öyrənilməsinə sərf etmişdi. Onun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya tərəfindən Qəbələnin qədim və zəngin tarixinə aid bir sıra dəyərli arxeoloji artefaktlar üzə çıxarılmış qədim şəhər haqqında təsəvvürlər əsaslı şəkildə genişləndirilmişdi. Sevimli müəllimim olmuş görkəmli alim haqqında son sözlərimi Mil düzündə mənim üçün həmişə müqəddəs qalan Örenqalada qələmə aldığım sətirlərlə başa çatdırmaq istəyirəm.

Çöl gündəliyimdən sətirlər...

9 oktyabr 1959-cu il

“Bir neçə gündür ki, bu qədim şəhər yerində yeni qazıntı işlərinə, axtarışlara başlanılmışdır. Bu dəfə qazıntılara, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə təzəcə almış Qara Əhmədov rəhbərlik edir. O, arxeologiya elmindəki ilk böyük addımlarını burada atmışdır. Örenqalanın şirsiz saxsı məmulatının tədqiqat mövzusu seçmiş və onu müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdır.

Qara Əhmədov Azərbaycan Dövlət Universitetində mənim ilk arxeoloq müəllimim olmuşdur. Arxeologiyanın əsaslarına aid mühazirələri mən ondan eşitmişəm. O vaxtlar Qara müəllim çox gənc idi. İnsan dünyasını, onun keşməkeşli yolunu öz qüssəli qara gözlərilə böyük təəccüb və maraqla seyredirdi. Arxada qalan beş-altı il müddətində Qara müəllim az dəyişmişdir. Lakin indi onun gözlərində çaşqınlıq, təəccüb və məyusluq hissələrini də sezmək olur. Çətin həyat yolunun mənasızlığını dərk etmişdir, Qara müəllim? Bəlkə də bu onun şair təbiəti ilə bağlıdır. Axı Qara müəllim bir az da şairdir...”

Azərbaycanın fitri istedada malik dünyaşöhrətli arxeoloq alimi Qara Məmməd oğlu Əhmədov 2003-cü ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişdi. Onun yoxluğu Qafqaz arxeologiyası üçün böyük itki oldu. Yeganə təskinlik ondan ibarətdir ki, ömrü boyu həyatdan vaxtsız köçən anasının nisgilini çəkən Qara müəllim artıq onun müqəddəs ruhunun ziyası altındadır.

prof. Q.S.İsmayılzadə

Arxeoloq Qara Məmməd oğlu Əhmədovun 90 illiyinə

Tarix Dostiyev

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Qara Əhmədov, arxeoloq, Örənqala şəhər yeri, Qəbələ şəhəri, Beyləqan şəhəri.

2018-ci ildə görkəmli Azərbaycan arxeoloqlarından biri, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Qara Məmməd oğlu Əhmədovun anadan olmasının 90 ili tamam olur. Adı ölkəmizdə Orta əsrlər arxeologiyasının formalaşması və inkişafı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olan Qara Əhmədov özünün bilik və bacarığını, elmi yaradıcılıq istedadını Azərbaycanın arxeoloji irsinin, başlıca olaraq orta əsr şəhərlərinin tədqiqinə yönəlmişdi. Qara müəllimin həyat və yaradıcılığının yarım əsrdən artıq dövrü 1952-ci ildən ömrünün sonuna, 2003-cü ilədək Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu ilə bağlı olmuş, baş laborantdan sektor rəhbərinədək müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

O, 1928-ci ildə Qəbələ rayonunun Çarxana rəndində faytonçu ailəsində anadan olub. Orta təhsilini Qəbələ rayonunun Hacalı kənd məktəbində aldıqdan sonra 1944-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinə daxil olmuşdur. Gənc Qara Əhmədovun tarixçi olmaq arzusu, söz yox ki, keçmişin yadigarları olan arxeoloji abidələrlə Qəbələ rayonunun zənginliyi ilə müəyyən dərəcədə bağlı idi. O, müsahibələrindən birində bu məsələyə toxunaraq bildirir ki, “Kəndimiz sirlərlə dolu qədim Qəbələ şəhərinin xarabalıqları yaxınlığında yerləşdiyindən mən kənd uşaqları, məktəb dostlarımla tez-tez oraya gedər və onun hələ də qalmaqda davam edən möhtəşəm divarlarının üstünə qalxar, bər-bəzəkli saxsı qırıqları yığar, onun ecazkar sirlərini öyrənməyə çalışardım. Bu qədim şəhər haqqında kənd ağsaqqallarının danışdıqları gözəl əfsanələri mən onun özündən eşitmək istərdim” (1, s. 105).

Universitet illərində görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Qazıyevin maraqlı mühazirələri Qara Əhmədovun ixtisas seçimini daha da dəqiqləşdirməsinə təsir etmiş və o, hələ tələbə ikən Mingəçevirin arxeoloji qazıntılarında iştirak etmişdir. Bakı Dövlət Universitetini 1949-cu ildə uğurla bitirən Qara Əhmədov istedadlı məzun kimi həmin ali məktəbin aspiranturasında saxlanmışdı. Qara Əhmədovun elmi yaradıcılıq yolu tələbə ikən başlanmış, V kurs tələbəsi olarkən fakültə Elmi Şurasının sədri seçilmişdir. 1949-cu ildə onun ilk elmi əsəri – “Azərbaycanda Yaloylutəpə mədəniyyəti” adlı məruzəsinin tezisləri çap olunmuşdur.

Hələ tələbə ikən arxeoloji çöl-tədqiqatlarına Mingəçevir ekspedisiyasında başlamış Q.M.Əhmədovun peşəkar arxeoloq kimi püxtələşməsində Öranqala şəhər yerində aparılan qazıntılar xüsusi mərhələ təşkil etmişdir. Öranqala şəhər yerində arxeoloji qazıntıları SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının birgə təşkil etdikləri “Azərbaycan arxeoloji ekspedisiyası” aparırdı. Ekspedisiyaya məşhur qafqazşünas alim A.A.İyessen rəhbərlik edirdi. Öranqala qazıntılarında fəal iştirak edən Q.M.Əhmədov A.A.İyessenin, eləcə də Qafqaz və Krımın orta əsr memarlığının və saxsı məmulatının nüfuzlu tədqiqatçısı A.L.Yakobsonun rəhbərliyi altında mükəmməl arxeoloji məktəb keçmişdir. Q.M.Əhmədov Öranqala qazıntılarında arxeoloji tədqiqat metodlarını dərinlən mənimsəyir. Məhz bu illərdə Qara Əhmədov peşəkar arxeoloq kimi formalaşır, arxeoloq üçün vacib olan keyfiyyətlərə - seçdiyin peşəyə sədaqətlə xidmət etmək, çöl və kabinet tədqiqatlarını uzlaşdırmaq, qazıntının gözəl artefaktlar tapmaq məqsədi ilə deyil, tarixi keçmişi bərpa etmək üçün maksimum informasiyanın alınması, abidənin düzgün qazımaqla yanaşı həm də əldə olunan faktik materialların dərk olunması və düzgün şərh edilməsi bacarığına yiyələnir. Çöl tədqiqatlarında son dərəcə ciddilik və dəqiqlik, arxeoloji irsin təhlil və şərhində məsuliyyət Qara müəllimi ömrünün sonunadək səciyyələndirən keyfiyyətlər olmuşdur.

Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün Q.M.Əhmədovun “Azərbaycanın IX-XIII əsrlər şirsiz məişət keramikası” mövzusunda dissertasiya işinə A.L.Yakobsonun təyin edilməsi tədqiqatın uğurunu şərtləndirən amillərdən biri idi. A.L.Yakobson Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Bizans keramikasının gözəl bilicisi olub regionun dulusçuluq sənətinin ümumi və məhəlli xüsusiyyətlərini, inkişaf dinamikasını dərinlən bilən və təhlil etməyə qadir görkəmli sovet arxeoloqu idi (12).

1958-ci ildə keçmiş SSRİ EA Maddi Mədəniyyət tarixi İnstitutunun Leninqrad bölməsinin İxtisaslaşdırılmış Elmi Şurasında Q.M.Əhmədov Öranqala qazıntılarının materialları əsasında “Azərbaycanın IX-XIII əsrlər şirsiz məişət keramikası” mövzusunda dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək 1959-cu ildə tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır. Sonradan monoqrafiya kimi çap olunan həmin əsərində Qara müəllim ilk dəfə olaraq Azərbaycanın orta əsr şirsiz saxsı məmulatını elmi əsasda sistemləşdirmiş, onu təhlil etmiş, istehsal texnologiyası, bədii tərtibatı, inkişaf dinamikası, məhəlli xüsusiyyətlərinə dair tutarlı fikirlər irəli sürmüşdür (3). 60 ildir ki, həmin əsər Azərbaycanın orta əsr şirsiz saxsı məmulatı üzrə aparılan tədqiqatlar üçün təməl daşdır.

Qara Məmməd oğlu Əhmədov Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin öyrənilməsinə xüsusilə böyük qüvvə sərf etmiş, bu problem onun tədqiqatlarının başlıca istiqamətini təşkil etmişdir. Gənc arxeoloqun 50-60-cı illərdəki fəaliyyəti

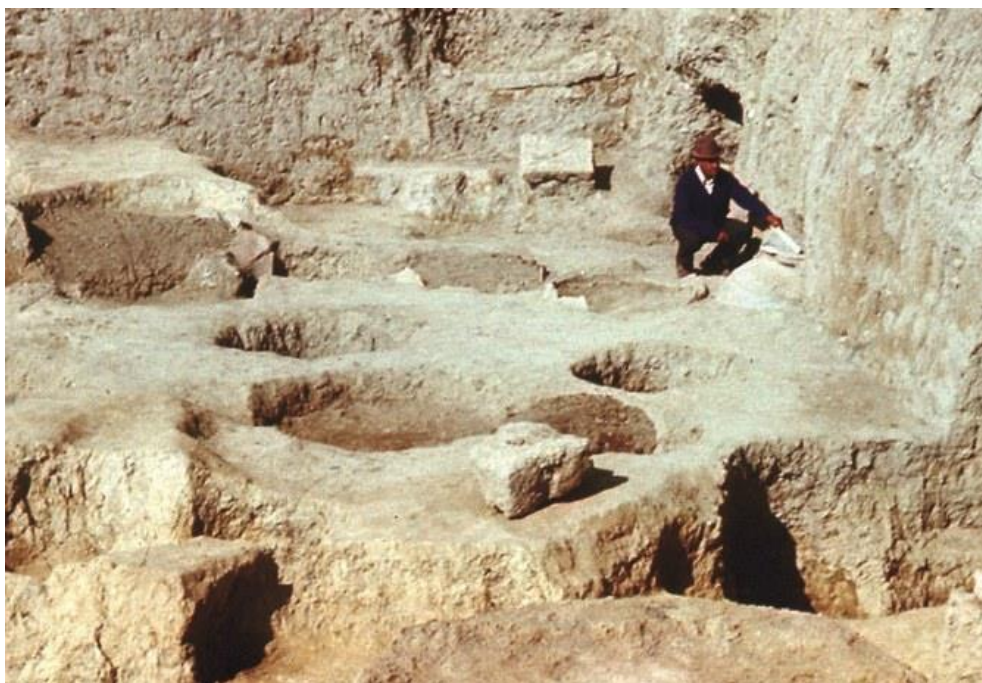
yəti, onun qeyri-adi əmək sevərliyi, qarşıya qoyduğu hədəfə doğru məqsəd-yönlü çalışmaları, elmi problemlərə məsuliyyət hissi ilə yanaşması, tarix və

Q. M.Əhmədov və A.L.Yakobson

mədəniyyətimizin təbliğinə səy və bacarığını əsirgəməməsi özünü elmə xidmətə etmək istəyən bütün gənc tədqiqatçılara örnək ola bilər. Həmin illərdə Qara Əhmədov Örnəqalada arxeoloji qazıntılara rəhbərlik etmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi katibi vəzifəsini daşımış, respublika və ümumittifaq konfranslarında fəal iştirak etmiş, orta əsr Azərbaycan şəhərinə dair sanballı məqalələr, monoqrafiya çap etdirmiş, eyni zamanda vaxtaşırı elmi-kütləvi məqalələrlə arxeologiyaya elmini təbliğ etmişdir. Məhz Qara müəllimin elmi təfəkkürünün işığında Azərbaycanın orta əsr şəhəri və şəhər mədəniyyəti probleminin mürəkkəb, bir çox ziddiyyətli məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Onun Beyləqan şəhərinin tarix və arxeologiyası üzrə apardığı tədqiqatlar əhatə genişliyi, yüksək elmi səviyyəsi ilə elmi ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. Akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə həsr olunmuş monoqrafiyasında orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin arxeoloji cəhətdən öyrənilmədiyini, yalnız Q.M.Əhmədovun 20 il tədqiq etdiyi Beyləqan şəhəri istisna təşkil etdiyini xüsusi vurğulamışdır (11, s. 188). Q.M.Əhmədov təcrübəli arxeoloq olmaqla bərabər həm də yazılı qaynaqların gözəl bilicisi idi, yazılı qaynaqların məlumatını və arxeoloji dəlilləri məharətlə uzlaşdıraraq öz araşdırmalarını yüksək dəyərli və dərin məzmunlu

tədqiqat əsərinə çevirməyi bacarırdı. O, 1972-ci ildə “Beyləqan orta əsr şəhəri” mövzusunda dissertasiyanı uğurla müdafiə edərək Azərbaycanda elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə alan ilk arxeoloq olmuşdur. Qara müəllimin novatorluğu onda idi ki, ilk dəfə olaraq arxeoloji irs və yazılı mənbə məlumatlarının yüksək peşəkarlıqla təhlili əsasında Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən birinin – Beyləqan şəhərinin dolğun və mötəbər tarixi yaradıldı. Həmin tarixi-arxeoloji tədqiqat təkzibedilməz faktiki dəlillərdə bir daha təsdiqlədi ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin öyrənilməsində arxeologiyanın rolu və perspektivləri böyükdür. 1979-cü ildə monoqrafiya kimi nəşr olunan bu tədqiqat əsəri 40 ilə yaxındır ki, mediyevist arxeoloqların stolüstü kitabıdır (4).

Qara müəllim arxeoloji qazıntı sahəsində

Ömrünün son 30 ilində orta əsr Qəbələ şəhəri professor Qara Əhmədovun tədqiqatlarında mühüm yer tuturdu. Həmkarı arxeoloq İlyas Babayevlə müştərək yazdıqları və 1981-ci ildə çap olunan “Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk)” adlı kitab qədim və orta əsrlər Qəbələ şəhəri üzrə ilk ümumiləşdirici əsərdir (2). Həmin əsərdə yazılı qaynaqların məlumatı və keçən əsrin 80-ci ilinədək aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri təhlil olunaraq Qəbələ şəhərinin tarixi və maddi mədəniyyəti yığcam şəkildə geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir. Böyük alimin sonuncu yaradıcılıq məhsulu da məhz bu şəhərin orta əsrlər tarixinə və arxeologiyasına həsr olunmuşdur. “Qəbələ orta

əsrlərdə” adlanan həmin əsərində Qara müəllim uzun illərdən bəri Qəbələdə apardığı tədqiqatlara yekun vurmuşdur (9).

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin ümumi və nəzəri məsələləri ilə yaxından məşğul olan, vaxtaşırı bu problemin ümdə məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər yazan Qara müəllimi Nizami dövrünün şəhərləri daha çox maraqlandırır. O, tamamilə haqlı olaraq Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi dahiələrin formalaşmasında yüksək şəhər mədəniyyətinin mövcudluğu amilini ön plana çəkirdi.

Orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin müdiri Qara Əhmədov, şöbə əməkdaşları Hüseyin Ciddi və Fərhad İbrahimov

Q.M.Əhmədovun tədqiqatlarında Azərbaycan şəhərlərinin orta əsrlərdə iqtisadi və mədəni əlaqələri də diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif səviyyəli elmi forumlarda həmin mövzu üzrə məzmunlu məruzələr etmişdir. Bu istiqamətdə onun “Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin maddi mədəniyyətinin Orta Asiya paralelləri haqqında”, “Azərbaycan şəhərlərinin Qədim Rusiya şəhərləri ilə erkən əlaqələri haqqında”, “Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin Orta Asiya şəhərləri ilə əlaqələri tarixindən” məruzələrini misal göstərmək olar (6, c. 125-127; 7, c. 11-17; 8, c. 14-16).

Geniş erudisiyaya malik, dərin təhlil və ümumiləşdirmələr aparmağı, hadisələr burulğanında başlıcanı, həlledicini ikinci dərəcəlidən ayırmağı bacaran Q.M.Əhmədov “Azərbaycan tarixi”nin bircildlik və çoxcildlik nəşrlərində orta əsrlərin maddi mədəniyyəti bölmələrinin, Rusiya EA Arxeologiya

İnstitutunun hazırladığı 20 cildlik “Arxeologiya” nəşrinin “Kırım, Şimal-Şərqi Qaradənizboyu və Zaqafqaziya orta əsrlər dövründə (IV-XIII əsrlər)” cildinin “Azərbaycan IX-XIII əsrlərdə” adlı fəslini yüksək peşəkarlıqla yazmışdır (10). Altıncı cildlik “Azərbaycan arxeologiyası” nəşrinin Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyasına həsr olunan VI cildinin yazılmasında da onun xidmətləri böyükdür. O, həmin kollektiv əsərin “Təsərrüfat, sənətkarlıq və ticarət” fəslinin müəllifi, “Yaşayış yerləri”, “Mədəni-məişət abidələri” fəsillərinin, eləcə də “Giriş” və “Nəticə”nin həmmüəllifidir.

Q.M.Əhmədov Azərbaycan arxeologiya elmini Ümumiitifaq və Beynəlxalq konfranslarda layiqincə təmsil edirdi. Onun Moskva, Leningrad, Bakı, Kiev, Tbilisi, Səmərqənd, Alma-Ata və digər şəhərlərdə keçirilən elmi məclislərdə yüksək səviyyəli məruzələri böyük maraqla qarşılanırdı. O, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Orta Asiya və Kazaxıstanın arxeoloqları ilə sıx elmi əlaqələr saxlayırdı.

Azərbaycan hüdudlarından kənar da onun tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirir, onu orta əsrlər arxeologiyasının nüfuzlu tədqiqatçısı kimi qəbul edirdilər.

Qara müəllim öz tədqiqatlarının nəticələrini, eləcə də Azərbaycan arxeologiyasının nailiyyətlərini geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq üçün elmin populyarlaşdırılması sahəsində də parlaq istedadla malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. Onun “Elm və həyat” və «Литературный Азербайджан» jurnallarında vaxtaşırı çap etdirdiyi çoxsaylı elmi-kütləvi məqalələri oxucular arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

Qara müəllimdə müəmmalı, sirlərlə dolu hadisə və ya tapıntılara maraq, onların sirlərini açmaq, sual doğuran məsələlərə aydınlıq gətirmək istəyi güclü idi. Qız qalası ilə bağlı tədqiqatları, “Bu günə necə gəlib çıxmışıq” kitabı belə marağın məntiqi nəticəsi idi. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan “Bu günə necə gəlib çıxmışıq” kitabında müəllif bəşər övladının sübh çağından müasir dövrdək maddi mədəniyyətindəki dəyişikləri, mühüm kəşf və icadları: ilk alətlər və silahlar, ev-eşik və od-ocaq, yollar və nəqliyyat vasitələri, məişət avadanlığı, yazı və təqvim, qədim pullar, qədim dəfn adətləri və s. sadə, anlaşıqlı dildə oxucuya çatdırır (5).

Q.M.Əhmədovun elmi yaradıcılığında Azərbaycanda arxeologiya elminin təşəkkülü və inkişafı tarixinin araşdırılması, Azərbaycan arxeoloqlarının yaşlı və orta nəslinin elmi nailiyyətlərinin təbliği xüsusi yer tuturdu. O, bu istiqamətdə çoxsaylı məqalələrdən başqa “Azərbaycan arxeoloqları” adlı kitab da yazmışdır. Qara müəllim həmkarlarının elmi yaradıcılığına qısqancılıqdan uzaq, ürək açıqlığı ilə, obyektiv yanaşır, onların elmi fəaliyyətini təhlil edir, Azərbaycan arxeologiya elminə gətirdiyi yenilikləri, verdiyi töhfələri göstərir

Qara müəllim arxeoloji abidələri tədqiq və təbliğ etməklə bərabər, həm də onların qorunması qayğısına qalırdı. O, Respublika Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi cəmiyyətinin Mərkəzi Şurasına üzv seçilmiş, cəmiyyətin arxeoloji bölməsinə rəhbərlik etmişdir.

Q.M.Əhmədovun Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda, 1993-cü ildən müstəqil olan Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda elmi-təşkilati fəaliyyəti geniş və çoxcəhətli idi. O, Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda baş laborant, kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, 1961-1968-ci illərdə elmi katib, 1974-1993-cü illərdə Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunun rəhbəri olmuş, 20 il sektorun Elmi Şurasına rəhbərlik etmişdir. 1975-ci ildən 1993-cü ilədək şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1993-cü ildən müstəqil olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda Qara müəllim şöbə müdiri vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirmiş, Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyası istiqamətinin təşkili və inkişafında öz səy və bacarığını əsərgəməmişdir. Qara Əhmədov çöl tədqiqatlarının təşkilində də xidmətləri böyükdür. O, 1959-1968-ci illərdə Örnqala, 1973-cü ildən ömrünün sonunadək Qəbələ arxeoloji ekspedisiyalarının rəisi olmuşdur.

Qara Əhmədovun arxeologiya sahəsində nailiyyətləri yüksək qiymətləndirilmiş, o, 2002-ci ildə Azərbaycan MEA müxbir üzvü seçilmişdir.

Geniş elmi görüş dairəsi professor Qara Əhmədova uğurlu pedaqoji fəaliyyət üçün bünövrə olmuş, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində uzun illər o, “Azərbaycan tarixi”, “Arxeologiyanın əsasları” fənlərindən və “Azərbaycanın qədim və orta əsr şəhərləri” seçmə fənnindən mühazirələr oxumuşdur. Qara müəllim yüksək ixtisaslı arxeoloq kadrların hazırlanmasında məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, öz məktəbini yaratmışdır. Onun yetirmələri arasında elmlər doktoru, fəlsəfə doktorları vardır. Görkəmli alimin intellektindən, elmi irsindən təkcə onun rəhbərlik etdiyi aspirant və doktorantlar deyil, Azərbaycanın orta əsrlər arxeologiyası ilə məşğul olan bütün gənc tədqiqatçılar kifayət qədər bəhrələnmişlər. O, bir çox doktorluq və namizədlik dissertasiyalarına opponentlik etmiş, onların müəlliflərinin müvafiq elmi dərəcə almasına xeyir-dua vermişdir.

Q.M.Əhmədov bir sıra sanballı nəşrlərin, o cümlədən bircildlik və çoxcildlik “Azərbaycan tarixi” nin (I-III cildlər), “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” nin (V-X cildlər) “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri” (tarix,fəlsəfə və hüquq seriyası) jurnalının redaksiya heyətinin üzvü, “Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik axtarışlar” məcmuəsinin üç cildinin məsul redaktoru, Azərbaycan hüduqlarından kənar – Alma-ata şəhərində nəşr olunmuş “Orta Asiya və Qazaxıstanın orta əsr şəhər mədəniyyəti” ümumittifaq müşavirəsinin materiallarının məcmuəsinin redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Bunlardan baş-

qa onun redaktəsi ilə 30-dan artıq məcmuə, monoqrafiya, kitabça çap olunmuşdur.

Əməkdaşlara və tələbələrinə, titul və mövqelərindən, yaşından asılı olmayaraq müxtəlif nəsillərin nümayəndələrinə diqqət və qayğı göstərirdi, saf və prinsipal, xeyirxah və tələbkar, optimist və həyatsevər idi, insanlarda inam yaratmağı bacarırdı. Elmin inkişafı naminə özünə belə güzəşt etmir, son illər ürək-damar xəstəliyindən əziyyət çəkməsinə baxmayaraq elmi yaradıcılığını intensiv davam etdirir, yeni-yeni əsərlər yazırdı.

Azərbaycan MEA müxbir üzvü, professor Q.M.Əhmədovun elmi irsi zəngin olub 6 monoqrafiya, yüzdən artıq elmi və elmi-kütləvi məqaləni əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyasının ağsaqqalı // Azərbaycan arxeologiyası, 2000, № 3-4, s. 105-110.
2. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı: Elm, 1981, - 93 s.
3. Əhmədov Q. M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: Azərb.SSR EA nəşr., 1959.- 143 s.
4. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, -198 s.
5. Əhmədov Q. M. Bu günə necə gəlib çıxmışdır ...Bakı: Azərnəşr, 1989, -118 s.
6. Əhmədov Q. M. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin Orta Asiya şəhərləri ilə əlaqələri tarixindən // Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı beynəlxalq simpoziumunun məruzələri. Bakı:Elm, 1997, s. 125-127.
7. Ахмедов Г.М. О среднеазиатских параллелях материальной культуры средневековых городов Азербайджана // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Материалы всесоюзного совещания. Алма-Ата: Наука, 1983, с. 11-17.
8. Ахмедов Г.М. О ранних связях городов Азербайджана с древнерусскими городами //Древнерусский город. Материалы всесоюзной археологической конференции. Киев: Наукова Думка, 1984, с. 14-16.
9. Ахмедов Г.М. Гала – центральная и самая многослойная часть городища Кабала // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, с. 82-105.
10. Ахмедов Г.М. Азербайджан в IX-XIII вв. // Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: века. Москва: Наука, 2003, с. 367-388.
11. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225годы). Баку: Элм, 1978, 272 с.
12. Якобсон А.Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник, Москва, 1978, т. 39. С.148-159.

*Summary***On 90th Anniversary of Archaeologist Gara Mamed oglu Akhmedov**

Tarikh Dostiyev
Baku State University

The article discusses the contribution of a prominent scientist, doctor of historical sciences, professor, and corresponding member. The Azerbaijan National Academy of Sciences of, G.M. Akhmedov (1928-2003) in the development of Azerbaijani archeology. The whole creative life of G.M. Akhmedov for more than half a century (1952-2003) is associated with the Institute of Archeology and Ethnography of the Azerbaijan National Academy of Sciences. He was a theorist and organizer of science, a talented teacher and practitioner. The main contribution of G.M. Akhmedov to Azerbaijani science was his excavations of medieval settlements. The brightest pages of his scientific creativity are connected with the research of the ancient sites of Oren-Kala and Gabala. Analyzing the richest archaeological materials obtained during the excavations of these medieval settlements, G. M. Ahmedov there are a lot of researhes of the fundamental problems of medieval urbanization. The scientific heritage of G.M. Akhmedov is significant: he published 6 monographs, more than 100 scientific and popular science articles, published both in Azerbaijan and abroad.

Keywords: Gara Akhmedov, archaeologist, Oren-Kala, ancient settlement, Gabala, Beylagan.

*Резюме***К 90-летию археолога Гара Мамед оглы Ахмедова**

Тарих Достиев
Бакинский Государственный Университет

В статье рассматривается вклад видного ученого, доктора исторических наук, профессора, член-корр. НАН Азербайджана Г.М.Ахмедова (1928-2003) в развитие азербайджанской археологии. Вся творческая жизнь Г.М. Ахмедова в течение более полвека (1952-2003) связана с Институтом Археологии и Этнографии НАН Азербайджана. Он являлся теоретиком и организатором науки, талантливым педагогом и практиком. Основным вкладом Г.М.Ахмедова в азербайджанскую науку стали его раскопки средневековых городищ. Самые яркие страницы его научного творчества связаны с исследованием городищ Орен-кала и Габала. Анализируя богатейшие археоло-

гические материалы, полученные при раскопках этих средневековых городищ, Г.М.Ахмедов сделал много для изучения фундаментальных проблем средневековой урбанизации. Научное наследие Г.М.Ахмедова значительно: им опубликовано 6 монографий, более 100 научных и научно-популярных статей, изданных как в Азербайджане, так и за ее пределами.

Ключевые слова: Гара Ахмедов, археолог, городище Орен-кала, Габала, Бейлаган.

Azərbaycan Astara Müzesi`ndeki bir Stel¹ örneğinde M.Ö. 2. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü arasındaki Yontu Sanatı

Andreas Schachner
Alman Arkeoloji Enstitüsü
İstanbul Subesi

Giriş

Azərbaycan, Doğu Transkafkasya`da, Güney Rusya`nın Avrasya step-leri ile kuzeyde Kafkasya ve güneyde Doğu Anadolu`yu, Orta İran ve Luristan`ı bağlayan doğal bir köprüdür. Kabaca batıda Van Gölü, güneyde Urmiye ve Sevan Gölü, kuzeyde Kafkas Dağları ve doğuda Hazar Denizi ile çevrili bölgenin parçası olan bu alandaki kültürler, kuzeyden gelerek Kura Ovası`ndan güneye ulaşan etkilere maaruz kalmıştır.

Aras Nehri`nin güneyinde İran`da yer alan bölgeler 1970`lerin sonuna dek, kültürel gelişimi ayrıntılarıyla ortaya koyan araştırmaların hedefi iken, nehrin kuzeyindeki bölgeler en azında batılı bilim çevreleri tarafından hemen hemen tamamen gözardı edilmiştir². Bu durum, bu bölgelerde hiçbir arkeolojik araştırmanın yapılmadığı anlamına gelmez. Fakat bu araştırmaların sonuçları, Sovyetler Birliği`nin bilinçli izolasyon politikası nedeniyle uluslararası düzeyde bir bilince bütünüyle erişmemiştir³. Eski Azərbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin büyük bölümü sistemli kazı ve yüzey araştırmaları ile ayrıntılı bir biçimde incelenmiş fakat Taliş-Mugan, İran ile sınır bölgesi

¹ Alman Araştırma Topluluğu`nun (DFG) sunduğu imkân sayesinde 2000 yılında bulunduğum Bakü, Lenkeran ve Astara`da, büyük desteğini esirgemeyen Astara`daki Müze Müdürü`ne A. Şafiev ve özellikle Kudret İsmailzade`ye (Bakü) teşekkür ederim. Çizim çalışmaları için C. Wolff`e, resim oluşturmadaki yardımları için P. Bartl`a, tartışmalarımız sırasında ve değerli bilgileriyle bu çalışmaya destek veren U. Hellwag, St. Kroll, M. Roaf (tümü Münih`ten) ve G. Burger`e (Stuttgart) teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışma 2001 yılında „Untersuchungen zur Bildkunst des 2. Jts. v. Chr. zwischen Van-See und Kaspischem Meer am Beispiel einer Stele im Museum von Astara (Azərbaycan). Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 33, 2001, 115-142 olarak yayınlanmıştır. Tercümesi Z. Yılmaz (İstanbul) gerçekleştirmiştir. Makale güncellenmeden Türkçe olarak yayınlanmaktadır.

² Kuzey İran`daki araştırmalara genel bir bakış için: Kroll 1984; Voigt – Dyson 1992, 174-179. Azərbaycan`da, 2. Dünya Savaşı öncesine ait daha az tanınan araştırmaların özeti için: Hançar (1934, 1937), Kuftin (1946), Burney – Lang (1971).

³ Kafkasya`daki Sovyetler Birliği dönemi ve sonrası araştırmalarının niteliği için bkz Shnirelman 1995; Chernykh 1995; Kohl – Tsetskhladze 1995; Motzenbäcker 1996, 26-27.

olduğundan dikkate alınmamıştır⁴. 19. yüzyılın sonlarında de Morgan kardeşlerin çalışmalarını kapsayan araştırmalarını, az sayıdaki kurtarma kazısı ve tesadüfen ortaya çıkan buluntular tamamlar (Res.1)⁵.

Bu makalenin konusunu oluşturan stel, rastlantı sonucu keşfedilen buluntulardan biri olup, Astara'daki Asxanakeran Köyü'nde bulunmuştur fakat ait olduğu buluntu konteksi bilinmemektedir (Res. 2)⁶.

Stelin Tanımı

Buluntu yeri: Asxanakeran

Malzemesi: Kireçtaşı, açık bej

Korunma durumu: Üç parça halinde. Sol orta kısım kırık. Kırık yerlerinden birleşiyor olması, her üç parçanın bir stele ait olduğunu göstermekte.

Ölçüler: Yük.: 106 cm, o.g.: 34 cm, k.: 6-10 cm.

Korunduğu yer: Astara Müzesi

Tanım: (Res. 2-3): Stelin sadece bir yüzü, alçak kabartma olarak işlenmiştir. Arka yüzü kabaca perdahlıdır. Ön yüzdeki kabartmaların tüm ikonografik detayları, zemin yüzeyi üzerinde yükselmektedir.

Stel üzerinde frontal, ayakta duran bir figür tasvir edilmiştir. Figürün başı ve yüzü oval biçimli olup, şematik betimlenmiş yüz hafifçe derinleştirilmiştir. Yekpare işlenmiş olan alın, kaşlar ve burun, yüzün geri kalan düz yüzeyinden yüksektir. Gözler küçük bir nokta şeklinde derinleştirilmiştir. Başın alt kısmındaki sağdan sola doğru genişleyen yatay çizgi, olasılıkla ağızdır. Ağız şeklinin, diğer kabartmalardan belirgin biçimde farklı oluşu, sonradan zarar gördüğünü düşündürmektedir.

Stelin, yukarıda tanımlanan ağızdan itibaren boyuna kadar olan bölümü kırılmıştır. Kırık yerleri hafif aşındığından, boyunda kolye olup olmadığı belirsizdir. Fakat boynun bitiminde, ortadaki beş adet verev çentik, kolye ucuna işaret eder (Res. 2).

Stel üzerinde betimlenen figürün gövdesi, dik bir biçimde aşağıya kadar devam eden köşegen bir forma sahiptir. Stelin köşeleri, figür gövdesinin sınırlarına karşılık gelmektedir. Omuz düz biçimde işlenmiş ve kollar, figürün köşelerine oturtulmuştur. Figürün, omuzdan itibaren hemen hemen 90°'lik açıy-

⁴ Azerbaycan arkeolojisi için genel olarak bkz.: Schachner 2001. Bölgenin kuzey kenarındaki neolitik buluntu yeri Alikömektepesi, Taliş-Mugan civarı ile ilgili olarak bir istisnadır ve burada özellikle 1980'li yıllarda yoğun biçimde kazılar yapılmıştır: Mahmudov 1984.

⁵ Schaeffer 1948, 496-533; Mahmudov 1970; Mahmudov – Kesemanlı 1974.

⁶ Asxanakeran, Taliş Dağlık bölgesinde yaklaşık 1100 m kuzey enleminde olup, Astara'dan kuşbakışı 22 km kuzeybatıdadır. Müze'de M.Ö. 2. bine ait çok sayıda metal objenin olduğu bilgisi verilmekle birlikte, bunların buluntu konteksine dair bilgi yoktur.

la kıvrılan kolları L formundadır ve elleri göğüs üzerinde durmaktadır. Parmaklar beş adet ince ve birbirine paralel çizgiler halinde işlenmiştir.

Kolların altındaki kemere, sol üstten sağ aşağıya doğru bir silah takılıdır. Kemer sol yanda hafifçe aşağı doğru kıvrılır. Her ikisi de özel bir form içermez. Sadece silahın kabzası V biçiminde iki ince çizgi ile silahın geri kalanından ayrılmıştır.

Kemerin altındaki yatay alanda üç hayvan figürü betimlenmiştir. Hayvan figürlerinin tümü sağa dönüktür ve boynuzları nedeniyle ikisi keçi olarak tanımlanabilen hayvanlardan diğerinin boynuzu yoktur. Bu durum olasılıkla fazla yer olmayışından kaynaklanır. Sözkonusu hayvan figürü dişi bir hayvanı betimliyor olmalıdır⁷.

Kabartmanın alt kenarını yatay bir bant oluşturur. Bantın ortasında çuval benzeri bir kabartma yer alır. Bu betim, phallosu örten bir peştemal olabilir. Figürün diğer yerlerinin çıplak olması, kadın olduğuna dair cinsiyet izlerinin bulunmayışı ve kılıcın eril bir atribü oluşu, bu yorumu desteklemektedir. Burada yüksek olasılıkla phallosu örten bir peştemal betimlenmiştir.

Peştemalın altındaki bir kaç santimlik bir yüzey düzlenmiştir. Daha az özenli işlenmiş olan stelin alt yüzeyi ise toprağa oturtulmuş olmalıydı.

Özetle, stelin bölge dışındaki örneklerle analogisini mümkün kılan ikonografik ve eski eser özellikleri şöyledir: Kol ve ellerin pozisyonu, peştemal, kemere takılı (sol üstten sağ alta doğru) silah, boynuzlar ve yüz şekli.

Astara Steli`nin İkonografik Özellikleri

Astara`daki stelin üzerinde sadece az sayıda ikonografik detaylar betimlenmiştir. Peştemal yanı sıra özellikle hayvan betimleri ve kemere takılı silah bunlar arasında yer alır (Res. 2).

Yabani keçi ile oğlağın birbirinden ayrılması zor olsa da, burada tartışılan hayvanlar oğlaktr (capra ibex). Zira oğlak, Ön Asya ve özellikle Kafkasya ve Doğu Anadolu`da yaygındır⁸.

Stel üzerindeki detaylar genelde olarak şematik bir biçimde verildiğinden, stelin ikinci ikonografik özelliği belirlemek zordur. Kabartma üzerinde sadece uzun ve düz, ucu hafifçe sivriltilmiş bir darp, batırma silahı ya da kesici silah tanınabilmektedir (Res. 2). Kemerin üst kısmındaki V biçimli çizgiler, kabzayı kından ayıran bölüm olarak düşünüldüğünde, bu silah bir kılıf içine sokulmuş olabilir⁹.

⁷ Boynuzların, sol taraftaki parça ile birlikte kırılmadığı kesindir. Çünkü benzer hayvan tasvirleri sağa doğru betimlenmiştir (Res.2-3).

⁸ Nunn – Hammade 1999, 11-12 Res.3-4.

⁹ Hakkari stellerindeki (bkz. a.) silahların detaylı işlenişi, Astara Steli üzerindeki çizgilerin rastgele işlenmediğini, aksine silahın görünümüyle ilgili bilgi verdiğini düşündürmektedir.

Talış-Mugan Bölgesi ile güney bitişiğindeki Gilan`da (Kuzey Irak) bulunan diğer mezarlarda çok sayıda kama ve kılıç gün ışığına çıkarılmıştır. Astara Müzesi`ndeki stelde betimlenen silah basit kabzalı, bronz uçlu, uzun ve nispeten ince bir kılıca benzer. Aynı zamanda Gürcistan`daki kılıçlar ve Talış-Mugan Bölgesi`ndeki buluntularla analojisi sayesinde M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilebilir (Res. 3)¹⁰. De Morgan ve Schaeffer tarafından yayımlananların dışında diğer örnekler Azerbaycan`da Astara, Masallı ve Lenkeran müzelerinde korunmaktadır¹¹.

Bölgede Astara Steli`n Benzer Örnekleri

Yukarıda, stelin tanımı ve ikonografik detaylarının belirlenmesi bilinçli olarak sınırlı tutulmuştur. Stelin tarihlendirmesi ve işlevi, sadece bölgenin kültür tarihiyle genel bir bağlamda cevaplanabilir. Karşılaştırma için yukarıda sözü edilen stilistik ve ikonografik özellikleri ilk sırada gelir.

Bakü`nün kuzeyinde, Abşeron Yarımadası`nda bulunan Dübendi Steli`nin özel bir öneme sahiptir¹². Bu steldeki figürün başı eksik ve sağ omuzu kırık olsa da, gerek el ile kolların duruşu ve gerekse peştemal giyimli oluşu Astara Steli ile uyumaktadır (Res. 4). Dübendi Steli`ndeki peştemalın kabartma olarak işlenmesine rağmen, aşağı bölümdeki fazla derinlik taşımayan alandan ince uzun bir hat ile ayrılmış olması dikkat çekicidir¹³.

Dübendi Steli yukarıda sözü edilen ikonografik benzerleri yanı sıra, bir kurgan mezarda *in situ* durumda ele geçirildiğinden konteks bakımından da önemlidir. Mezar içindeki kap ve silahlar Geç Maikop Kültürü ile ilintilidir (Res. 5)¹⁴. Böylelikle stel, olasılıkla M.Ö. 3. bin sonları ya da erken 2. bine aittir.

Sözkonusu mezar steli, Dübendi yakınındaki mevsimlik olarak kullanılan yerleşimlerde bulunmuş çok sayıdaki kabartmalarla ikonografi ve stil bakımından uyumadığı belirgindir. Mezar steli üzerinde sadece bir erkek figürü

¹⁰ Picchelaury 1997, 17-18, 41 Lev. 36; Piller 1995, 11-13 (Tip 6). Uzun Tepe`deki ve içinde benzer silahların bulunduğu (Джаферзаде 1946) kurgana ait keramiğin en yakın benzerleri Gürcistan`dadır (Trialeti Kültürü). Böylelikle bu tür kesici silahlar Orta Tunç Çağı`na aittir fakat burada kazı yapan araştırmacılar, bu silahların Geç Tunç Çağı`na ait olduğunu düşünmektedir (Mahmudov 1970).

¹¹ de Morgan 1896, 62-64 Res.56; de Morgan 1905; Schaeffer 1948, 404-442; Mahmudov 1970, Res.1.1-3; Mahmudov, Kesmanlı 1974, 48-49 Res.1.3, 6-7.

¹² Abşeron Yarımadası`nda araştırmalar yürüten İdris Aliyev (Bakü), Bakü ziyaretim sırasında yerleşimi, mezarları, Dübendi Steli`ni ve bölgedeki diğer buluntu yerlerini göstermiş ve aynı zamanda birçok bilgiler vermiştir. Kendisine teşekkürlerimi sunuyorum; genel olarak bkz. Achundov – Narimanov 1996, 46-49 Res.3.4.

¹³ Benzer bir tasvir Hakkari stellerinden birinde de gözlenmiştir (bkz. a.; Sevin 1999, 81. Sağ üst).

¹⁴ Bilgi kaynağı: İdris Aliyev (Bakü); Aslanov 1980; Aliyev 1993; Achundov – Narimanov 1996, 49 Res. 4.12-17. Stelin bulunduğu mezar, daha büyük ve bir sıraya dizili kurgan tipi mezarlardan oluşan bir mezarlığa aittir ve bu mezarlık, aynı keramik buluntulara sahip yerleşime sadece birkaç yüz metre mesafede yer alır.

betimlenmişken, diğer yerleşimlerdeki stel kabartmalarında ise her iki cinsten birçok insan figürünün yer aldığı sahneler söz konusudur¹⁵. Sadece bazı antropomorf figürlerin kollarının duruşu, Astara ve Dübendi stelleriyle benzeşmektedir (Res. 6b. 7). İdris Aliyev`e göre dans, hayvan sürüsü ve av sahneleri olasılıkla doğaüstü mitolojik anlamlara sahiptir¹⁶. Tasvir ve kabartmaların düzeni arasındaki bu zıtlığa ek olarak, – kabartmaların işlevine göre – konunun ele alınışı da farklıdır.

I. Arasöz:

Kurgan Mezar Geleneği ile Doğu Transkafkasya`daki Mezar Stellerinin Kökeni ile ilgili

Transkafkasya`nın doğusunda M.Ö. 3. bin ortalarından itibaren köklü kültürel değişimler saptanmıştır. M.Ö. geç 4. bindeki Kura-Arakses Kültürü`ne ait yerleşimlerin yanı sıra, M.Ö. 3. bin içerisinde az sayıda kurganlar ortaya çıkar. Gürcistan, Ermenistan, Karabağ ve Azerbaycan`ın kuzey batısındaki kurganlar araştırılmıştır (Res. 8).

Karabağ`daki Xankendi`de bu döneme ait bir kurgan, Hummel tarafından kazılmıştır¹⁷. Aynı zamanda Karabağ`daki Borsunlu kurgan mezarlığı da saptanmış ve bu mezarlığın M.Ö. 3. binden 1. bine kadar devam ettiği kanıtlanmıştır. Erken dönem kurganlarındaki buluntular, Maikop Kültürü`nün son evreleriyle benzerlik ve ölü yakma geleneği gösterir¹⁸. Benzer bir gömü Ke-beli`de de saptanmıştır¹⁹. Bunların benzeri diğer kurganlar, Osmanbozu²⁰ ile Mingçeçevir nekropolünde araştırılmıştır²¹. Mil Step`indeki büyük Uç Tepe kurganının altındaki mezar da aynı döneme tarihlendirilmekte olup, buluntular Maikop Kültürü ile ilişkileri gösterir²². Sözü edilen buluntu yerlerinde çoğunlukla oda mezarlı kurganlar kazılmıştır ve bunların özelliği, büyük mezar odalarının hatıllarla döşeli, yuvarlak ya da köşeli olmasıdır. Mezar odası üzerinde 3 m`ye ulaşan bir tepe oluşturulmuştur²³.

Doğu Transkafkasya`da, Azerbaycan`ın kuzeybatısındaki bölgede yer alan Kudurli ve Daşjuz`daki kurganları incelenmiştir. Bu kurganlarda Kura

¹⁵ Алиев 1997, 163-166. Keramik buluntular nedeniyle, yerleşim bulgularının da hemzaman olduğu düşünülmektedir. Bakı`de, bu mezarlara ait buluntu ve keramik malzeme tarafınca görülmüştür.

¹⁶ Асланов 1980, Res.5-6; Алиев 1997, 163-166.

¹⁷ Гуммель 1948, 15-21 Res.6-8; Kushnareva 1997, Res.25.

¹⁸ Ceferov 1999; Ахундов 1999, 189-190.

¹⁹ Ахундов 1999, III.3-4; Gaziyevev 1969, 42-46 Lev.

²⁰ Ахундов 1999, Res.III.2, IV.2, IX-X.

²¹ Асланов – Ваидов – Ионе 1959, 26-27.

²² Иессен 1965, 184-189, 194 (K. İsmailzade`nin verdiği bilgi).

²³ Achundov – Narimanov 1996, 42-46 Res.1.

Arakses keramiği yanı sıra kuzey Kafkasya önlerindeki kültürlerle ilişkiye işaret eden keramik de bulunmuştur²⁴. Dağlık alanda, Şeki'deki nekropollerle doğrudan bağlantılı olan iki yerleşim yeri (Salmandere ve Cumakent) saptanmıştır. Bu yerleşimler kurgan mezarlar ile geçici yerleşimler arasındaki yakın ilişkiye işaret eder²⁵.

Orta ve kuzeybatı Azerbaycan'daki oda mezarların aksine, doğudaki bölgelerde tepe mezarlar kazılmıştır. Bu mezarlarda gömü, taş sandukalar içine yapılmıştır (Res. 8). Bu tip mezarlara, M.Ö. geç 3. bine ait silahlarla birlikte, Astara yakınındaki Telman Köyü'nde rastlanır²⁶. Mezar mimarisi bakımından çok benzer fakat biraz daha geç gömülere Qobustan'daki²⁷ kıyı düzlüğünde, Dübendi'deki (bkz. yuk.) Abşeron Yarımadası'nda ve Xaçmaz Bölgesi'ndeki Seyidli'de²⁸ rastlanmaktadır (Res. 8).

Transkafkasya'daki tepe mezar geleneği ilk olarak M.Ö. 3 binde ortaya çıkar. Gerek mezar mimarisi ve gömü geleneğine ait öğeler ve gerekse çok sayıda buluntu, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Pontus ile sıkı bir ilişkiye işaret eder. Bu buluntular birlikte değerlendirildiğinde, M.Ö. 3. bin sonu ve 2. bin başında kuzeybatıda Kura Düzlüğü üzerinden güneydoğudaki Transkafkasya'ya yeni grupların yavaş yavaş göç ettiği ortaya çıkmaktadır (Res. 8)²⁹.

Batıda, Dobruja ile doğuda Rusya'nın güneyindeki Kafkas Dağların etekleri arasındaki Kuzey Pontus bölgelerinde, "pit grave" adlı kültür ile ilintili en eski mezar stelleri bulunduğu³⁰, mezar steli geleneği ile birlikte kurgan mezarların kuzeybatı Kafkasya'dan geldiği olası görünmektedir. Bu hipotez, "pit grave" kültürüne ait steller ile Transkafkasya örnekleri arasındaki özellikle şematik stil ile el ve kolların benzerliğine ve mezar taşı oluşlarına dayanmaktadır. Ayrıca Kuzey Kafkasya stellerinde de sadece erkek be-timleri yer almaktadır.

Kuzey İran³¹ ile az sayıda Doğu Anadolu'daki³² kurgan mezarlara ait buluntular, bu yeni kültür öğelerinin sadece Transkafkasya ile sınırlı kalmayıp güneye doğru yayıldıklarını göstermektedir.

²⁴ Sırtüstü ve bacaklar kıvrık durumda gömme geleneği özellikle Güney Rusya'daki bulgular ile seyrek de olsa Maikop Kültürü ile ilintilidir (Achundov – Narimanov 1996, 49-53 Res.5-6; Ахундов 1993, 121-124 Lev.XVI; Ахундов 1999).

²⁵ Achundov 1991, 9.

²⁶ Mahmudov 1987, 12-20 Res.1, 3; Махмудов – Мунчаев – Нариманов 1968.

²⁷ Muradova 1979, 25-36 Res. 9-10.

²⁸ Dostiev – Oruçov – Resulova 1991, 9-10; Ахундов – Достиев – Мустафаев 1997, 113-114.

²⁹ Achundov 1999, Res.1; Konuyla ilgili etraflı tartışmamız sırasında verdiği sayısız bilgilerinden dolayı T. Achundov'a teşekkür ederim; genel oöaral: Dzhaparidze 1993.

³⁰ Gimbutas 1965, 495-497 Res. 331.

³¹ Kroll 1984, 48-58 (Ardebil Bölgesi), 59-71 (Meskin Shahr Bölgesi), 71-115 (Ahar Bölgesi); Kleiss 1997, 182-185 Res.1, 3-7.

³² Bilgi kaynağı: J. Velibeyoğlu (Diyarbakır); Köroğlu 2000.

Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Anadolu`daki Kaya Resimleriyle Karşılaştırma

Astara Steli`nin, Azerbaycan`daki diğer ikonografik benzerleri aynı tip anıtlar üzerinde olmasa da, sözkonusu paralellere Küçük Kafkasya`daki ve aynı zamanda Nahçıvan`daki çeşitli petroglifler ve özellikle petroglifler üzerindeki keçi betimlerinin stili – örnek verilebilir (Res. 9). Nahçıvan`ın güneydoğusundaki Gemikaja ve Kelbecer`deki örnekler de, Astara Steli`ndeki gibi biri birine paralel ve uzunca geriye çekik boynuzlu ve benzer bir şekilde resimlenmiş gövdeye sahip keçi betimleridir³³. Sevan Gölü`nün güneyinde, Ermenistan`da Gegamskich Dağı`nda benzer keçilerin betimlendiği çok sayıda petroglif bulunmaktadır³⁴. Doğu Anadolu`da ise özellikle Van Gölü`nün güneyinde de, benzer keçi betimlerinin yer aldığı çok sayıda kayaya resimleri bulunmuştur³⁵.

Sözö edilen tüm petroglifler, günümüze dek göçebelerin kullandığı yaylaların yakınındaki dağlık alanlarda bulunur. Petrogliflerin kesin tarihine dair ipuçları yoktur fakat Azerbaycan ve Ermenistan`daki kaya resimlerinin M.Ö. 3. ve 2. bine ait olabilecekleri konusunda geniş ölçüde görüş birliği sözkonusudur. Kelbecer`deki kaya resimlerinin hemen önünde kazılan yapıda ele geçen keramik, M.Ö. 3. binin Kura-Arakses Kültürü`ne işaret eder³⁶. Doğu Anadolu örnekleri ise genellikle daha erkene tarihlendirilmektedir fakat Transkafkasya`daki petrogliflerle yakın ikonografik ve stilistik benzerlikler, bunların birkaçının Tunç Çağ`ında ortaya çıktığını göstermektedir³⁷.

Hakkari Stelleri

Sözö edilen Doğu Anadolu petrogliflerinin güney yakınındaki Hakkari`de toplam 13 stel bulunmuştur. Steller, içerdikleri ikonografik farklara rağmen, Astara Steli için önemli bir benzer örnek niteliğindedir (Res. 10)³⁸.

Hakkari stelleri birbirinden oldukça farklı kabartmalara sahiptir. Steller üzerindeki tasvirlerin büyük çoğunluğu farklı yüksekliktedir fakat kabartma-

³³ Kelbecer: Исмаилов 1990, 93 Res.2; Gemikaja (Naxçıvan): Aliyev 1993, 58-59; Алиев 1985, 6 Res. 4, 11, Res.10.

³⁴ Мартиросян 1981, Lev. I.

³⁵ Uyanık 1974, Res.164 (Gevaruk/Sat Dağları); Alok 1988, 63 (Sat Dağları), 65 (Varagöz Yaylası).

³⁶ Ахундов 1986, 44 Res.73; Исмаилов 1990.

³⁷ Yüzey araştırmalarında göçebe yaşam biçimiyle, bu araştırmaların sonucunda ortaya çıkan kültür modellerinin kalıcı bir yer tuttuğu Kafkasya arkeolojisinin aksine, Doğu Anadolu arkeolojisi bugüne dek esas olarak nehir vadilerindeki höyük yerleşimlerine (genellikle çok sayıda baraj yapımı nedeniyle) ya da Urartu kalelerine ağırlık vermiştir. Karş. genel: Cribb 1991.

³⁸ Sevin – Özfırat 1998, 8 ve renkli görseller. 1-5; Sevin 1999; Sevin 2000. İlk yayınlarda 13 stel bulunduğu bahsedilmektedir fakat bunlardan sadece 12 stel yayımlanmıştır.

lar daima belirgin bir biçimde vurgulanmıştır, diğerlerinde ise sadece resmedilen şeyin ana hatları taş a oyulmuş ya da yüz derinleştirilmiştir (Res. 10)³⁹. İlk bakışta, bu tür bir betimlemenin bir taslak olduğu ya da henüz bitmediği düşünülebilir. Fakat ayrıntıların sadece çizmek suretiyle verildiği yüzdeki derinlik, bu tahminlerle uyuşmamaktadır.

Hakkari stelleriyle özellikle ikonografik yönden ilişkili olan örnekler Dübendi ve Astara`dakilerdir (Res. 2-3. 4. 10). Hakkari stellerinde kollar, karnın üzerinde L-biçiminde kıvrılmıştır. Figürler kemer ve peştemal giyimli, mızrak sol üstten sağ alta doğru kemere takılı durumdadır. Gerek kemer ve gerekse peştemal çentik bezek içerir. Silahın kabzası ve ucundaki yivler ayrıntılı verilmiştir.

Astara und Dübendi`deki stellerin aksine Hakkari stellerinde boş alanların tamamı, kabartmanın düz zeminine düzensiz biçimde doldurulmuştur (Res. 2. 4. 10). Betimler arasında sivri uçlu silahların yanı sıra balta, mızrak, ok ve yay, insan ve çeşitli hayvanlar (keçi, geyik vs) bulunur⁴⁰.

Yukarıda bahsedilen Doğu Anadolu ve Transkafkasya`daki eserlerle bağlantılı olarak, oğlak betimleri özel bir öneme sahiptir. Oğlak betimlerindeki duruş ve geriye çekik boynuzlar aynıdır ve kemer ile peştemal yanı sıra, Hakkari stelleri ve Astara`daki örnekleri birbirine bağlayan önemli bir öğedir ve aynı zamanda Van Gölü ile Hazar Denizi arası bölgedeki sembolizm bütünlüğüne dair önemli bir ipucudur (Res. 9).

Hakkari`deki çoğu örnekler, yüz işlenişi bakımından Astara Steli`ne benzemesine rağmen, daha keskin profillidir ve baş süsü ile örtü gibi daha çok detay içerir (Res. 10). Stelin en önemli kısmı olan baş ve özellikle yüz, farklı seviyede yontulmak suretiyle her örnekte ön plana çıkarılmıştır. Yüz, tüm örneklerde hafif V biçimlidir. Ayrıca Hakkari stellerinde sadece erkek figürleri betimlenmiştir. Doğu Transkafkasya ve Hakkari stelleri arasındaki farklara rağmen, bunları ikonografik yönden karşılaştırmak mümkündür. Zira her iki grup da aynı düşünsel geleneği yansıtmaktadır.

Bu çalışmanın çıkış noktası dikkate alındığında, Hakkari stellerinin, Astara`daki örneğin tarihlendirilmesindeki rolüne dair bir soru akla gelmektedir. Hakkari stelleri üzerindeki çok sayıda betim içerisinde özellikle silahlar, güncel araştırmalarda kronolojik karşılaştırmaya uygun ve yardımcı betimlerdir.

Özellikle batıcı bir silah kuşanmış yeknesak bir betimleme karakteristiktir ve silahın geniş ucunun üst kenarı yarım ay biçimindedir⁴¹. Ayrıca silahların ortasında, kabartmaların çoğunda görülebilen, geniş bir damar bulu-

³⁹ Sevin 1999, 80-81 (renkli görseller).

⁴⁰ Sevin 1999, 80-81 (renkli görseller).

⁴¹ 12 stelin en az sekizi bu tipe aittir ve bunlardan ikisinde aynı forma sahip iki silah betimi içerir.

nur. Profilsiz kabza kısmı olasılıkla bütün haldedir. Bu silahlar, diğerlerine kıyasla daha kısa betimlendiklerinden, kılıç ya da kama olmalıdırlar.

Benzer uçlu ve kabzalı silahlar M.Ö. geç 2. binde Kuzey İran ve Taliş-Mugan Bölgesi`nde görülür⁴². De Morgan kardeşlerin kazılarına ait belgelelerinin eksik olması nedeniyle, kesin bir kronolojik sınır henüz mümkün değildir. En erken örneklerinin Hasanlu IVB`de⁴³ bulunması, bu tip silahların Demir Çağ`ın ortasına dek görüldüğünü gösterir.

Hakkari stelleri için, silah motifine göre, M.Ö. 2. bin sonları gibi bir tarihlendirme öne çıkmaktadır (belki M.Ö. 14.-12. yy arası bir tarih). Özellikle, Hakkari stellerine ait betimlerin, Azerbaycan`dakilere kıyasla, yüksek kaliteli oluşu ve detaylı işçiliği, coğrafi konumdan dolayı bu bölgenin Mezopotmaya ile sıkı ilişkisinden dolayı olabilir. Fakat stil ve ikonografide doğrudan güney etkisi ihtimal dışıdır.

Astara Steli`nin Tarihi ve İşlevi

Tüm kültürel bağlantının tanımlanmasından sonra, Astara Steli`nin ortaya çıktığı dönem, Dübendi ve Hakkari`deki stellerle ikonografik karşılaştırma yoluyla artık daha iyi sınırlandırılabilir.

Geç Maikop keramiği ile Dübendi`deki bir stelin bir arada bulunması, stellerin en geç M.Ö. 3. bin sonlarında Doğu Transkafkasya`da kullanılmaya başlandığına dair *terminus post quem`dir*. Buna karşın, Hakkari`deki steller üzerinde betimlenen silahlar, M.Ö. geç 2. bin gibi oldukça geç bir tarihe işaret eder. Bu her iki sabit kriter ikonografik bakımdan Astara Steli`yle doğrudan ilişkili olmadığından, Astara Steli`nin tarihinin, bu iki dönem arasında olduğu kabul edilebilir. Stel üzerindeki silah betimi, Astara Steli`ni kronolojik olarak M.Ö. 2. binin ortalarına (M.Ö. 18.-16. yy civarı) yerleştirmektedir. Söz konusu tarihlendirme, de Morgan tarafından araştırılan mezarlarda kılıçların Mitanni mühürleriyle birlikte bulunmamış olmasıyla da uyusmaktadır⁴⁴. Mezarlarda Mitanni mühürlerine sadece kısa kılıç ve kamaların birarada rastlanması, M.Ö. 2. binin ikinci yarısında silah tiplerinde ya da gömü hediyesi geleneklerinde bir değişim olabileceğini göstermektedir.

Dübendi, Astara ve Hakkari`deki sözü edilen yontu eserlerin en erkene ait olanı en basit, en geç tarihli olan ise en komplike biçimde işlendiğinden, kronolojik sıralamada ikonografi ve stil değişiklikleri esastır. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi, Hakkari stellerinde kabartma işlenişindeki farklılıklar belirgindir ve bunlar sadece sanatsal olsa da kesinlikle çok uzun olmayan zaman farkına da işaret ediyor olabilir.

⁴² Medvedskaya 1982, 72-80 Res. 9 Тип IV; Hocalı-Kedabek Kültürü`ndeki tipolojik yönden farklı formlar için karşı: Даниелиян 1987, 24, 28.

⁴³ Piller'e göre Tip 22. Piller 1995, 69-70.

⁴⁴ Schaeffer 1948, 403-443, özl. 408-415, 443.

Prehistorik kùltürlere ait eserlerin içeriđi hakkında bilgi edinmek zordur. Zira tıpkı Astara Steli'nde olduđu gibi, güvenilir veriler bulunmamaktadır. Astara Steli'nin, tarihi gibi kullanımı da sadece genel bir kùltürel bağlamda anlaşılabilir. Veri azlığına rağmen, Dübendi'deki mezar steliyle olan nispeten daha fazla ikonografik ve stil benzerliği sayesinde, Asxanakeran'daki steli tıpkı Dübendi'deki gibi mezar anıtı olarak adlandırmak mümkündür. Sözkonusu stel, belki de Taliş-Mugan Bölgesi'ndeki çok sayıdaki kurgan mezarlardan biriyle ilişkili olarak dikilmişti (Res. 1. 5a-b).

Marlik'deki mezarlarda ele geçirilen pişmiş topraktan yapılmış erkek ve kadın figürleri ve metal buluntular, kolların duruşu, yüz detayları ve silahın takılış şekli bakımından Asxanakeran ve Hakkari'deki stellerdeki erkek figürlerle bir ölçüde benzerlik gösterir⁴⁵.

Yalnızca stel ile ilgili veriler dışında, özellikle Şeki, Dübendi, Abşeron Yarımadası'ndaki diğer buluntu yerleri ile Taliş-Mugan Bölgesi'ndeki bulgular ve Kuzey İran topografyası ile karşılaştırıldığında, stelin önemli paralellerini ortaya çıkmaktadır. Özellikle Dübendi'deki durum, mezarların daimi yerleşimlere ait olmadığını, göçebe gruplar tarafından yapıldığını belgelemektedir⁴⁶. Bunu özellikle, günümüz göçerlerinin çadır yapımında kullandığı destek yöntemi ile karşılaştırılabilecek mimari biçim göstermektedir (Res. 7)⁴⁷.

Dođu Transkafkasya ve Kuzey İran'daki çok sayıda kurgan mezarın, kışın kullanılmayan yüksek yaylalarda oluşu, prehistorik dönemlerde yazı yüksek yaylalarda kışı ise Hazar Denizi'nin ovalarında geçiren Dođu Transkafkasya'daki göçebelerin varlığına dair – Abşeron Yarımadası'ndaki bulguların yanı sıra – önemli bir arkeolojik ipucudur. Bu varsayımı, Taliş dağlık alanındaki yaylalarda bulunan çok sayıdaki mezar destekler⁴⁸. Bulgulara göre bu steli, dođu Transkafkasya'da yaylacılık yapan göçebe toplulukları ile ilişkilendirmek oldukça mümkündür⁴⁹.

Kuzey İran, Azerbaycan, Ermenistan, Dađistan ile Kuzey Kafkasya ve Kuzey Irak'taki Benzer Diğer Örnekler

⁴⁵ Negahban 1996, 109-113 Res.12.76, Lev. 33.75, 34.78-79.

⁴⁶ Şeki Bölgesi ve Kolani'nin Erken Demir Çađ nekropolünde (Nahçıvan; Bahşaliyev 1998), tümülsler ve göçebe yerleşimleri arasında da benzer ilişkiler gözlenmiştir (V. Bahşaliyev ve bu makalenin yazarının 2000 yılı Mart ayındaki gözlemleri ve V. Bahşaliyev'in (Naxçıvan) verdiği bilgiler.

⁴⁷ Cribb 1991, 6-7 Harita, 84-112.

⁴⁸ de Morgan 1896; de Morgan 1905. 1999 yılında, Lerik'teki mezarlıkta bazı taş sanduka mezarı açığa çıkartan I. Narimanov'un (Bakü) verdiği bilgiler. Asxanakeran da 1100 m kuzey yüksekliğinde yer almaktadır.

⁴⁹ Bu bağlamda, göçebeliliğin ya da yayla veya dađ göçebeliliğinin, Anadolu'nun geniş bir bölümüyle İran'da yayla değişiminin günümüze dek karakteristik bir biçimi olduğuna dikkat çekilmelidir (Beşikçi 1969; Hütteroth 1959; Hütteroth 1982, 205-212 Res.63-64).

Burada ele alınan benzer buluntuların tümü M.Ö. 2. bine tarihlendirilmektedir. Daha geç dönemler dikkate alındığında, bu örneklerin, uzun süren bir anıt geleneğinin erken bir bölümünü oluşturdukları açıktır. Bu gelenek Kuzey İran, Nahçıvan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Irak`taki örneklerle M.S. 1. bine dek izlenebilmektedir (Res. 9).

Astara Steli'nin bölgedeki en yakın örneği, Kuzey Irak`taki Meskin Shahr Ovası`nda ve İran Azerbaycanı'nın doğu kısmındaki diğer bir buluntu yerinde ele geçirilmiştir⁵⁰. Arjaq Qal`eh`deki stellerde kemer ve kemere takılı silahın şekli ve birkaç stel kabartmasındaki yüz işlenişi, burada tanımlanan stellerle genel olarak ilişkili görünüyorsa da⁵¹, stil ve ikonografiye dayanan birçok noktada farklılık gösterirler. Özellikle kama ve görünüşe göre en azından birkaçının kıvrık uçlu olması, nispeten geç bir tarihe işaret ediyor olabilir⁵².

Meskin Shahr'ın güneybatısında bulunan Ahmadabad'daki diğer bir stel, sözü edilen örneğin aksine, Astara ve Hakkari'deki birkaç stele el ve kolların duruşu bakımından benzer⁵³. Kılıcın kaması ise doğudaki Mugan Bölgesi'nde bulunan orjinal buluntularla karşılaştırılabilir⁵⁴. Bu nedenle, bu stellerin de M.Ö. 2. bine ait oldukları kısmen kabul edilebilir.

Ahar'ın sözü edilen bölgesi Meskin Shar'da ve Ardebil'de, çoğu yağmalanmış durumda olan sayısız tepe mezar saptanmıştır. Bunlardan birkaçında büyük olasılıkla stel denilebilecek, dikey durumda ve işlenmemiş, *in situ* taş gözlemlenmiştir (Zandabad, Kasen ve Kighal)⁵⁵. Arakses'in güneyindeki yerler bugüne dek sistemli bir biçimde araştırılmadığından, bu taşlar genel olarak Orta Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ arasında bir döneme tarihlendirilebilir.

Burada incelen stellerin büyük olasılıkla mezar ve ata kültü ile ilişkili olarak dikildiği daha önceki bölümlerde belirlenmişti. Kolani nekropolündeki (Nahçıvan) bir mezarda bulunan stel de ikonografi ve stil bakımından ünik olsa da, Erken Demir Çağ'a (M.Ö. 12.-10. yy) tarihlendirilmektedir⁵⁶. Buna göre Transkafkasya mezar stellerinde form, işleniş ve işlev bakımından farklı geleneklerin olduğu görülmektedir.

Ermenistan'ın yüksek yaylalarında bulunan çok sayıda anthropomorph stel, buluntu yeri nedeniyle büyük olasılıkla Orta ve Geç Demir Çağ'a (M.Ö. 9.-4/3.) tarihlendirilebilir ve Kuzey Pontos ve Kafkasya'nın ön bölgelerindeki

⁵⁰ Ingraham – Summers 1979, 71-86 Res. 5-6; Herzfeld 1941, 113-114 Res. 224.

⁵¹ Ingraham – Summers 1979, Res.5.2, 5, 6.4-5.

⁵² Ingraham – Summers 1979, Res.5.1, 3-5, 6.1, 4 (Kamalar), Res. 5.3-4, 6 (?), 6.1, 3 (kıvrık uçlular).

⁵³ Ingraham – Summers 1979, 76 Lev. 17.2, karş.: Sevin 1999, 80-81.

⁵⁴ Schaeffer 1948, Lev.LXVIII, LX.

⁵⁵ Kroll 1984, 81, 108-109 Res. 43 Lev. 6.2, 112-114 Res. 46 Lev. 8.1-3.

⁵⁶ Бахшалиев 1995; Bahşaliyev 1997, Res.21 (renkli görsel); Bahşaliyev 1998, 2-3 Res.1.

İskit steli olarak adlandırılan çok yakın benzerleriyle ilişkilidir⁵⁷. Bu steller, erken örneklerden ikonografi ve stil yönünden ayrılır fakat yüz işlenişi ve kolun duruşu bakımından genel ortak benzerlikler içerir⁵⁸. Aynı zamanda bu steller üzerinde sadece erkek figürü yer alır. Stellerin en azından bir kısmı *in situ* ele geçirildiğinden, muhtemelen mezar ya da ata kültürüne bağlı işlevi kanıtlanabilmiştir⁵⁹.

Ermenistan'daki sözü edilen stellerle ikonografik yönden kısmen benzer diğer anthropomorph steller Batı Çeçenya ile Dağıstan'da keşfedilmiştir. Bunlardan birkaçı mezarlarda *in situ* durumda bulunmuş ve diğerleri ise kurgan mezarlarda ikinci kez kullanılmıştır. Bu steller M.Ö. 2. bin ile M.Ö. 1. Binin ortasına tarihlendirilmektedir⁶⁰. Geç örnekleri, tıpkı Ermenistan ve Kuzey Irak'takiler gibi İskitlerle ilişkilendirilmektedir⁶¹.

Kuzey Irak'daki Mudjesir'de bulunmuş olan ve aynı zamanda ikonografi ve stil yönünden Ermenistan ve Kuzey Pontos bölgelerindeki M.Ö. 1. bin örneklerine benzeyen taş steller, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık alanlarında göçebelere (olasılıkla İskitler), M.Ö. 1. binin ortalarında da nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduklarını göstermektedir⁶².

Azerbaycan ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerindeki steller kronolojik bakımdan çok daha geç bir tarihe ait olmalıdır⁶³. Buradaki örnekler, Kafkasya'da mezar taşı dikme geleneğinin ikonografide çok az bir değişimle M.Ö. 1. bine kadar devam ettiği hakkında bir ipucu olarak verilmiştir.

İkonografik bakımdan benzer diğer bir anıt grubunu Doğu Anadolu ve Ermenistan'daki adak levhaları temsil eder. Tıpkı sözü edilen steller gibi, adak levhaları da Orta ve Geç Demir Çağ'a tarihlendirilebilir. Levhaların büyük kısmı Urartu Dönemi ile ilgili kontekstlerde ele geçirilmiştir fakat işlevleri bugüne dek açıklanamamıştır⁶⁴. İlk araştırmacılar, bu levhalardaki bezeme yelpazesi ve stilistik ifadenin, Urartu sanatına uymadığını farketmişler ve Luristan eserleriyle ilişkili olduklarını tahmin etmişlerdir⁶⁵. Kaşın ve burnun tek

⁵⁷ Ermenistan'dan örnekler için karşı: Аракелян 1976, 103-112 Lev. I-XIX; Деведжиян 1996, 21-22 (Erebuni, Teşebaini, Argiştihinili, Norareş, Lusagerd, Dvin, Cucevan, Şamiran, Akça Kale); Bochum 1995, 89; Kuzey Pontos örnekleri için bkz.: Ольховский – Евдокимов 1994.

⁵⁸ Yukarıda ortaya koyulan, basitten karmaşığa doğru, stel gelişimi M.Ö. 1. binde devam etmiş benzer. Zira İskit stelleri genellikle serbest heykeltıraş örnekleridirler ve betimler detaylı işlenmiştir.

⁵⁹ Örneğin Loriberd'deki 63. mezara ait stel (Деведжиян 1996).

⁶⁰ Марковин 1994, 332-333 Res.105.4; Марковин 1989, 283-284 Lev.113.15, 114.1-5; Markowin – Muntschajew 1988, 39-40 Res.13, 88 Res. (istkit tarzı).

⁶¹ Марковин 1989, 283-284.

⁶² Boehmer 1998, 81-88 Lev. 2-4.

⁶³ Bakü'de, Qız Qalas karşısındaki heykel parkına ait buluntular; A. Bobokhijan'a (Erewan) dayanan bilgi.

⁶⁴ Caner 1998, 134-202 (Teil F); Kellner 1982.

⁶⁵ Erzen 1974; Üslup bakımından Asur öncülerine öykünen Urartu motif repertuarı için karşı: Calmeyer 1976; Eichler 1984; v.Loos 1991, 15-29.

parça halinde işlenişi ve vurgulanması suretiyle verilen keskin yüz hattı ve V şeklindeki yüz, kanımca yukarıda sözü edilen stellerdeki figürlerin yüzü ile ilişkilidir⁶⁶. Adak levhalarının, Transkafkasya`daki ya da Hakkari`deki çoğu stelden daha geç döneme ait olsa da, bunlarla arasındaki benzerlikleri rastlantı olarak görülemez. Bu levhalarda Transkafkasya ve Doğu Anadolu`da M.Ö. 2. binden bu yana yaygın bir gelenek ifade edilmiş benzer ve bu gelenek, günümüze ulaşan anıtlar arasındaki bu stellerin ikonografisinde anlaşılabilir. Urartu Dönemi`nde, bir yandan kraliyet veya devlet sanatındaki yan yanalık diğer yandan kendisini basit adak levhalarıyla gösteren halk sanatı tanınabilmektedir⁶⁷.

II. Arasöz: Ön Asya`daki Diğer Steller Hakkında

Buraya kadar, Doğu Anadolu-Transkafkasya dağlık bölgelerindeki, Astara Steliyle benzerliği şüphe götürmeyen en yakın örneklere ağırlık verilmiştir. Bununla ilgili olarak, Ön Asya`nın geniş sınırları çerçevesinde, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak`taki çok benzer ikonografiye sahip buluntulardan da söz edilebilir.

Yukarı Mezopotamya`daki sayısız buluntu yerindeki, M.Ö. 2. bine ait kontekslerde *stone spirits* adı verilen büyük ve çoğunlukla kireçtaşından yontulmuş steller bulunmuştur⁶⁸. Steller, Transkafkasya örneklerindeki gibi kol ve ellerin duruşu ve yüz işlenişi ile öne çıkarlar. Bu detaylar, kabartmada özellikle vurgulanmış olup, stelin en göze çarpan kısmıdır. Kaşlar ve burun yekpare olup, bunlara kısmen alın da eklenmektedir. Transkafkasya ve Doğu Anadolu`dakilerle karşılaştırılabilir örnekler özellikle Alalakh, Tepe Gawra ve Tell Rimah`daki taş stellerdir⁶⁹.

Kafkas ve Doğu Anadolu stelleri ile ilgili bu tartışma, kanımca, bu stellerin mezar ve atalar kültü çerçevesinde belki de göçebe gruplarca ve mevsimsel kullanıldığını olası kılmaktadır. Buldukları bölgenin algı ve sanat biçimiyle taban tabana zıt *stone spirits* adlı stellerde, Doğu Anadolu`daki yerlerle yakından ilişkili insan gruplarını görmek mümkün değil midir?

⁶⁶ Caner 1998, Teil F.

⁶⁷ Belli 1979, 29-41, özl. 40; Wartke 1993, 140-142; Salvini 1995, 191-192. Bu durum, buluntu dağılımından da görülmektedir. Çünkü adak levhaları Urartu tapınaklarında bugüne dek saptanmamıştır. Ayrıca, şimdiye kadar bilindik adak levhalarının en çok ele geçirildiği Giyimli`nin, Van Gölü`nün güneydoğusundaki bir yayla üzerindeki konumu, onun göçebelerle ilişkisini olası kılmaktadır. Malazgirt`deki buluntular da aynı yöne işaret eder (Kellner 1982, 84). Fakat aynı zamanda anlamsal içerikte bir değişim söz konusudur. Zira adak levhaları mezar konteksi aksine, kutsal alanları olasılıkla ziyaret sırasında sunulan hediyelerdir. Bu bağlamda, Urartu Sanatı ve özellikle otokton gelişim ile etkiler (örneğin Asurlular`ın) arasındaki ilişki bugüne dek hemen hemen araştırılmamıştır. Aynı zamanda bugüne dek sadece Urartu kaleleri kazıldığından, bu kültürün krallık merkezi dışındaki yapısı hakkında bilgi yoktur.

⁶⁸ Konuyla ilgili olarak karşı: Carter 1970.

⁶⁹ Carter 1970, 24 (Alalakh A ve D), 34 (Tepe Gawra 3), 35 (Rimah 1).

Güneydoğu Anadolu'da yürüklerin (yarı göçebeler) bugüne dek mevsimsel kullandıkları göç güzergâhlarına ve ana konaklama yerlerine bakıldığında, bu tahmin gerçeğe yaklaşmaktadır. Gerek Alalakh ve gerekse Tepe Gawra ve Tell Rimah arasındaki Kuzey Mezopotamya bölgesi, bu göç güzergâhları üzerinde bulunur (Res. 11)⁷⁰. Petrogliflerin de bulunduğu Hakkari ve yüksek dağlık alanlar etrafındaki bölge, kış mevsimini Kuzey Mezopotamya'da geçiren göçebe kabilelerin yaylarıdır (Res. 11).

Stone spirits grubu ve aynı zamanda Doğu Anadolu-Transkafkasya stelleri içerisindeki ikonografideki ve stildeki büyük farklar, steller arasındaki ilişkiye karşı bir fikir olarak anlaşılmalıdır. Bu steller belirgin farklılıklara rağmen bir yandan ikonografik yönden belirgin ortak özelliklere sahiptir⁷¹, diğer yandan ise devlet ya da benzer bir sabit kurum adına yaratılmış sanat eseri değildir. Burada daha çok, bireysel üretilen ve heterojen yapısında özellikle Ön Asya'daki dağlı halkların kültürel çeşitliliğini yansıtan bir halk sanatıyla karşı karşıyayız.

Sonuç ve Özet

Bu yazı, Güney Azerbaycan'dan bir mezar stelinin tanıtmakla birlikte, ikonografik ve stilistik özelliklerinden dolayı oldukça yaygın fakat günümüz araştırmalarında kısmen izlenebilen bölgeler arası bir ilişkiyi göstermektedir. Fakat M.Ö. 3. bin sonlarında Ön Asya'nın belirli bölgelerinin, Avrasya bozkırlarına dek uzanmış olan dış etkilere maruz kaldığı, sözü edilen stellerde belirgindir.

Steller, mezar anıtı olarak, kurgan mezar geleneği ile birlikte M.Ö. 3. bin ortalarından itibaren Güney Rusya stepleri ile Kuzeybatı Kafkasya'dan ve Kura Ovası üzerinden doğu ve güneydoğu Transkafkasya'ya yayılırlar (Res. 8-9). Astara Steli, Kuzey İran ve Doğu Anadolu'daki tepe mezarlar ile Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Anadolu'daki çeşitli petroglifler de dikkate alındığında, kuzeydeki anıtlar ile Hakkari stelleri arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Aynı zamanda ikonografik benzerliklerden dolayı, M.Ö. 2. binde Doğu Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da yeknesak bir yontu geleneğinin bulunduğunu göstermek mümkündür.

Bu geleneği, olasılıkla hem Yukarı Mezopotamya hem de Geç Urartu yansıtmaktadır fakat bu, bölgeye ve döneme hakim sanat anlayışıyla belirgin bir zıtlık içerisinde. Aynı zamanda yontu geleneğinin M.Ö. 1. bine dek süre gelmesi sayesinde belirli anlayışların ve bununla bağlantılı olarak yaşam biçimlerinin de devam ettiği belirgindir.

⁷⁰ Adı geçen buluntu yerleri bu bölgede kış mevsiminde kullanılmıştır (karş.: Beşikçi 1969, Harita 2; Hütteroth 1982, Res.64; Cribb 1991, Harita 6-7).

⁷¹ Sözkonusu özellikler: Yüzün şekli ve vurgulanışı, frontal vaziyette ve sadece erkek figürlerinin betimlenmiş olması, el ve kolu duruşu.

Transkafkasya ile Doğu Anadolu`da, üslupsal, ikonografik ve ikonolojik bakımdan çok çeşitli biçimlerde betimlenen ortak bir fikir zenginliğinin varlığı, yontu öğelerinin uzunca geleneğinde görülmektedir. Burada tanıtılan anıtlara göre, özellikle mezar ve ata kültü, bu geleneğin önemli bir unsuru olmalıdır.

Sadece erkek figürlerinin betimlenmesi, baba soyuna dayanan bir sosyal yapıya işaret ediyor olabilir. Betimlenen kişi, her stelde özellikle vurgulanmıştır ve her bir stelin özgün oluşu, ölen birey ile kabartmadaki figür arasında olasılıkla doğrudan bir bağlantıya işaret etmektedir. İkonografik farklar ile stil farklarının, sosyal farklılıklara dayanıp dayanmadığı, buluntu konteksi ve buluntu yerine dair verilerin yokluğundan dolayı açıklanamamaktadır. Aynı zamanda, Transkafkasya`da incelenen mezarlar sayıca çok olmalarına rağmen, mezar envanteri içerisindeki sosyal çeşitlilik bilinmediğinden, bu alandaki araştırmalar henüz tamamen başlangıç niteliğindedir.

Kaynakça

- АЕАХ Азербайжан ССР Елмлер Академјасынын Хаберлер/Известия Академии Наук Азербайджанской ССР , Баку.
- АММ/МКА Азербайжан Мадди Меденијјети/Материальная Культура Азербайджана, Баку
- T.I. Axundov, *Əyriçay vadisində yeni tədqiqatlar, Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransının məruzələrinin tezisləri*.Baku 1991. 8-9.
- T.I. Achundov – I. G. Narimanov, *Neue Forschungen zur Mittleren Bronzezeit in Azerbaidzan*. *Georgica* 19, 1996, 42-57.
- V. Aliyev, *Petroglyphs of Gemigaya*. *Journal of Pakistan Archaeologists*.Forum 2, 1993, 45-59.
- E. Alok, *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*.Istanbul,1988.
- V. Bahşaliyev, *Nahiçevan Arkeolojisi*.Istanbul,1997.
- V. Bahşaliyev, *Nahçıvan'da bir Erken Demir Çağı nekropolü: Kolanı*. *Belleten LXII/233*, 1998, 1-14.
- O. Belli,*Urartular'da totemcilik sorunu*. *Anadolu Araştırmaları VII*, 1979, 29-41.
- Beşikci,1969
- I. Beşikci, *Doğuda değişim ve yapısal sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti*.Ankara,1969.
- Museum Bochum (Hrsg.), Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur (Bochum 1995)*.
- Ch. Burney, D.M. Lang, *Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus (London 1971)*.
- P. Calmeyer, *Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke*, in: H.-J. Kellner (Hrsg.), *Urartu, ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*.München 1976.45-52.
- E. Caner, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, *AIT 2*.Berlin,1998.
- H. Carter, *The stone spirits*. *Expedition 12/3*, 1970, 22-40.
- E.N. Chernykh, *Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR - infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms*, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (ed.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology* Cambridge 1995.139-148.
- H.F. Cəferov, *Borsunlunun ilk Tunc dövrü kurqanları haqqında*. *Tarix və onun problemləri*, 1999.1, 172-180.
- R. Cribb, *Nomads in Archaeology*.Cambridge,1991.
- T. Dostiev – A. Oruçov – M. Rəsulov, *Seyidli kəndi yaxınlığında kurqan, Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri*.Baku,1991 9-10.
- O. Dzhaparidze, *Über die ethnokulturelle Situation in Georgien gegen Ende des III. Jahrtausend v. Chr.* In: M., Frangipane – H. Hauptmann – M. Liverani (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata* .Rom 1993.475-494.
- S. Eichler, *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*, *AMI Erg. Bd.12* .iesbaden 1984.

- A. Erzen, Giyimli bronz definesi ve Giyimli kazısı, *Belleten* XXXVIII/150, 1974, 191-213.
- S.M. Qazıyev, Qəbələ kurqanları və ölüləri yandırmaq (kremasiya) adətləri. *AEAH*, 1969.3, 42-48.
- M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. The Hague 1965.
- E. Hančar, *Kaukasus-Luristan, Züge kultureller Verwandtschaft des prähistorischen Kaukasusgebietes mit dem Alten Orient*. *ESA IX*, 1934, 47-112.
- E. Hančar, *Die Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie*. Wien/Leipzig 1937.
- E. Herzfeld 1941: *Iran in the Ancient Near East*. Oxford 1941.
- H.-J. Kellner, *Gedanken zu den bronzenen Blechvotiven in Urartu*. *AMI 15*, 1982, 79-95.
- W. Kleiss, *Hügelgräber in Nordwest-Azerbaidjan*. *AMI 11*, 1978, 13-18.
- W. Kleiss, *Hügelgräber in Nordwest- und Westiran*. *AMIT 29*, 1997, 179-190.
- Ph. L. Kohl – G.R. Tsetschladze, *Nationalism, politics and the practice of archaeology in the Caucaus*, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (eds.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology* (Cambridge 1995), 149-173.
- K. Köroğlu, *Çıldır Kurganları, Arkeoloji ve Sanat* 96, 2000, 2-8.
- St. Kroll, *Archäologische Fundplätze in Iranisch Ost-Azerbaidjan*, *AMI 17*, 1984, 13-134.
- K.Kh. Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of cultural and socioeconomic development from the eighth to the second millenium B.C*. Philadelphia 1997.
- B.A. Kuftin, *Prehistoric Culture Sequence in Transcaucasia*. *Southwestern Journal of Anthropology 2*, 1946, 340-360.
- M. van Loon, *Anatolia in the earlier first millenium B.C*. Leiden 1991.
- F.R. Mahmudov, *Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar*. *AEAH*, 1970.3, 66-76.
- F. Mahmudov, *Əlikömək Təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları, Daş dövrü və Azərbaycanda Eneolit*. Bakı, 1987. 53-74.
- F.A. Mahmudov, *Astara rayonundakı ilk Tunc Dövrü kurqanları haqqında*, *AMM X*, 1987, 12-21.
- F.R. Mahmudov, *H. Kəsəmənli, Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristan haqqında*. *AEAH*, 1974.4, 47-56.
- V.I. Markowin – R.M. Muntschajew, *Kunst und Kultur im Nordkaukasus*. Leipzig, 1988.
- I.N. Medvedskaya, *Iran: Iron Age I*. *BAR IS 126*. Oxford 1982.
- J. de Morgan, *Mission scientifique en Perse, recherches archéologiques I*. Paris 1896.
- H. de Morgan, *Recherches au Talyche Persan, Necropoles des ages du Bronze et du Fer*, *MDP VIII*. Paris 1905. 251-342.
- I. Motzenbäcker, *Sammlung Kossnierska, der digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit*. Berlin 1996.
- F.M. Muradova, *Qobustan Tunc Dövründə*. Bakı, 1979.
- E.O. Negahban, *Marlik - The complete Excavation Report*. Philadelphia 1996.

- A. Nunn, H. Hammade, Stamp seals from the collections of the Aleppo Museum, Syrian Arab Republic. BAR IS 804. Oxford, 1999.
- K. Picchelaury, Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien, Archäologie in Eurasien Bd.4 .Espelkamp 1997.
- Chr. Piller, Schwerter im Alten Orient.unpubl. Magisterarbeit.München 1995.
- Salvini 1995
- M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer.Wiesbaden 1995.
- A. Schachner, Azerbaijan: Eine terra incognita der Vorderasiatischen Archäologie. MDOG 133, 251–332.
- C.F.A. Schaeffer, Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires).Oxford,1948.
- V. Sevin, Hakkari'nin çiplak kralları. Atlas 79, 1999, 70-86.
- V. Sevin, Mystery Stelae. Archaeology July/August, 2000, 46-51.
- V. Sevin, A. Özfirat, Anadolu'da yeni bir uygarlık, Hakkari stelleri: Hubuşkia prensleri. Arkeoloji ve Sanat 87, 1998, 6-9.
- V.A. Shnirelman, From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (eds.), Nationalism, politics and the practice of archaeology.Cambridge,1995.120-138.
- M. Uyanık, Petroglyphes of South-Eastern Anatolia.Graz,1974.
- M. Voigt – R. Dyson, The Chronology of Iran, c. 8000-1500 B.C., in: R. Ehrich (ed), Chronologies in Old World Archaeology.Chicago,1992.Vol 1:122-178, Vol. 2:125-153
- R.-B. Wartke, Urartu. Das Reich am Ararat.Mainz,1993.
- B. Алиев. Петроглифы Гемигая. Баку, 1985
- Идр. Алиев. Абшерон в эпоху бронзы и раннего железа (Автореферат дисс. Канд. Истор. Наук). Баку, 1993.
- Идр. Алиев. Взаимоотношения древних культур Апшерона и Передней Азии. Ин: Üçüncü Bakı Beynəlxalq Simpoziumu. Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, 1997, s. 163-166.
- Б.Н. Аракелян. Очерки по истории искусства древней Армении. Ереван, 1976.
- Г. Асланов. Об археологических памятниках Абшерона. АММ/МКА, IX, 1980, 69-80.
- Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959. Географический Атлас Азербайджанской ССР. Москва, 1990.
- Д. Ахундов. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
- Т. Ахундов. Древние погребение Шеки. АММ/МКА XI, 1993, 121-135.
- Т. Ахундов. Древнейшие курганы южного Кавказа. Баку, 1999.
- Т. Ахундов, Т. Достиев, А. Мустафаев. Связи Азербайджана с северным Кавказом в эпоху Бронзы. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı beynəlxalq simpoziumunun vəruzələri (22-24 11. 1995). Bakı, 1997, 113-115.
- В. Бахшалиев. Некоторые образцы изобразительного искусства из могильника Колани (Азербайджан), РА, 1995. 3, 205-207.

3. О. Даниелиян. Бронзовые кинжалы из памятников Ходжалы-Кедабекской культуры. ААМ/МКА X, 1987, 22-34.
- С. Деведжян. Steinerne Kultstelen im Graberfeld von Loriberd (Ermenice). In: 10-я научная сессия посвященная итогам археологических исследований в Республике Армении (1993-1995 гг.) Ереван, 1996. 21-22.
- Г. Джафаров, д. Джафарова. Результаты исследований на курганном поле у Борсуңлу. Tarix və onun Problemləri. 1999. 2, 185-191.
- И. М. Джафарзаде. Элементы археологической культуры древней Мугани. АЕАН 1946, 36-40.
- Я. Н. Гуммель. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК 20, 1948, 15-28.
- А. А. Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. In: МИА 125 (1965), 154-193.
- Г. Исмаилов. К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана. In: М. А. Девлет. Проблемы изучения наскальных изображений в СССР, Москва, 1990. 91-98.
- В. И. Марковин. Дагестан и юго-восточная Чечня в скифо-сарматское время. In: А. И. Мелюкова. (Hrsg.). Степи Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1989. 282-291.
- В. И. Марковин. Северо-восточный Кавказ в эпоху бронзы. In: К. Х. Кушнарева, В. И. Марковин (Hrsg.). Эпоха бронзы Кавказа, Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва, 1994, 287-234.
- А. А. Мартиросян. Наскальные изображения Гегамских гор. Ереван, 1981.
- Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 1968, 4, 16-26.
- А. Б. Нуриев. Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. Баку, 1986.
- В. С. Ольховский, Г. С. Евдокимов. Скифские изваяния. Москва, 1994.

Xülasə

Astara muzeyindəki bir daş stela nümunəsində, Xəzər dənizi ilə Van gölü arasındakı ərazilərdə daş işləmə sənəti

Andreas Şaxner

Alman Arxeologiya İnstitutu, İstanbul şöbəsi

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində tapılmış bir qəbirüstü daş stelə həsr olunmuşdur. İkonografik və üslub çatmamazlıqlarına baxmayaraq bu daş artefakt bölgələr arasındakı dini-mədəni əlaqələri göstərir. Bu stelalar Ön Asiya bölgələrindən Avroasiya çöllərindəki ərazilərdə mədəni təsiri izləməyə imkan verir.

Məlumdur ki, stelalar bir qəbir elementi kimi, e.ə. III minilliyin sonlarından, cənubi rus çöllərindən cənubi-qərbi Qafqaza, Kür çayı vadisinə, oradan da bütün Cənubi Qafqaza yayılmışdır.

Astara tapıntısı Hakkari stelaları ilə Şimal abidələri arasındakı boşluğu doldurur. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, e.ə. II minillikdə Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda və İran Azərbaycanında analoji daşışləmə sənəti mövcud olmuşdur. Bu ənənə Yuxarı Mesopotamiyaya qədər yayılmış və son Urartu zamanına – e.ə. I minilliyə qədər davam etmişdir.

Şərqi Anadolunun və Cənubi Qafqazın mövcud abidələri bu ərazilərdə əcdadlara sitayişin hökm sürdüyünü təsdiq edir. Stelaların hamısının kişi fiquru formasında hazırlanması cəmiyyətdə atalara etiqadın hakim olduğunu göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda çoxlu sayda qəbir abidəsi tədqiq olunsa da, lakin qəbir avadanlıqlarının sosial təbəqələr üzrə mənsubluğu hələlik müəyyən edilməmişdir. Bu tədqiqatlar Azərbaycanda başlanğıc mərhələsindədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Astara, stela, ənənə, əlaqələr.

Summary

Stone processing in the area between the Caspian Sea and Lake Van in the II millennium BC (in the example of a stone stele from Museum Astara of Azerbaijan)

Andreas Schachner

German Archaeological Institute Istanbul

This article is devoted to the grave stele that found in South Azerbaijan, which, despite its stylistic and iconographic flaws, testifies to interregional ties. External impacts in the cultures of the regions of Western Asia, located in the Eurasian steppes, could be traced in these steles.

Stele as a funeral element spread from the southern steppes of Russia to the south-western Caucasus, the valley of the Kur River and from there the whole Sout-

hern Caucasus at the end of III millennium BC. The Astara stele fills the space between the steles of Hakkari and the northern monuments. At the same time, it could be said that there existed a similar tradition of stone processing in the South Caucasus, in Eastern Anatolia and in North-Western Iran, in the 2nd millennium BC. This tradition spread to Northern Mesopotamia, Urartu and existed until the I millennium BC.

The existing monuments of the South Caucasus and Eastern Anatolia indicate the existence of ancestral cult. Steles are made in the form of a humman, and this fact also testifies to the existence of the cult of the fathers in the society.

Despite the fact that many funerary monuments have been excavated in the South Caucasus, the social distinction of the burial inventory has not been determined. This research is still in its initial stages.

Key words: Azerbaijan, Astara, stela, tradition, ties.

Резюме

Каменная обработка на территории между Каспийским морем и озеро Ван во II тысячелетии до н.э. (на примере каменной стелы из Музея Астары Азербайджана)

Андреас Шахнер

Немецкий археологический институт, Стамбул

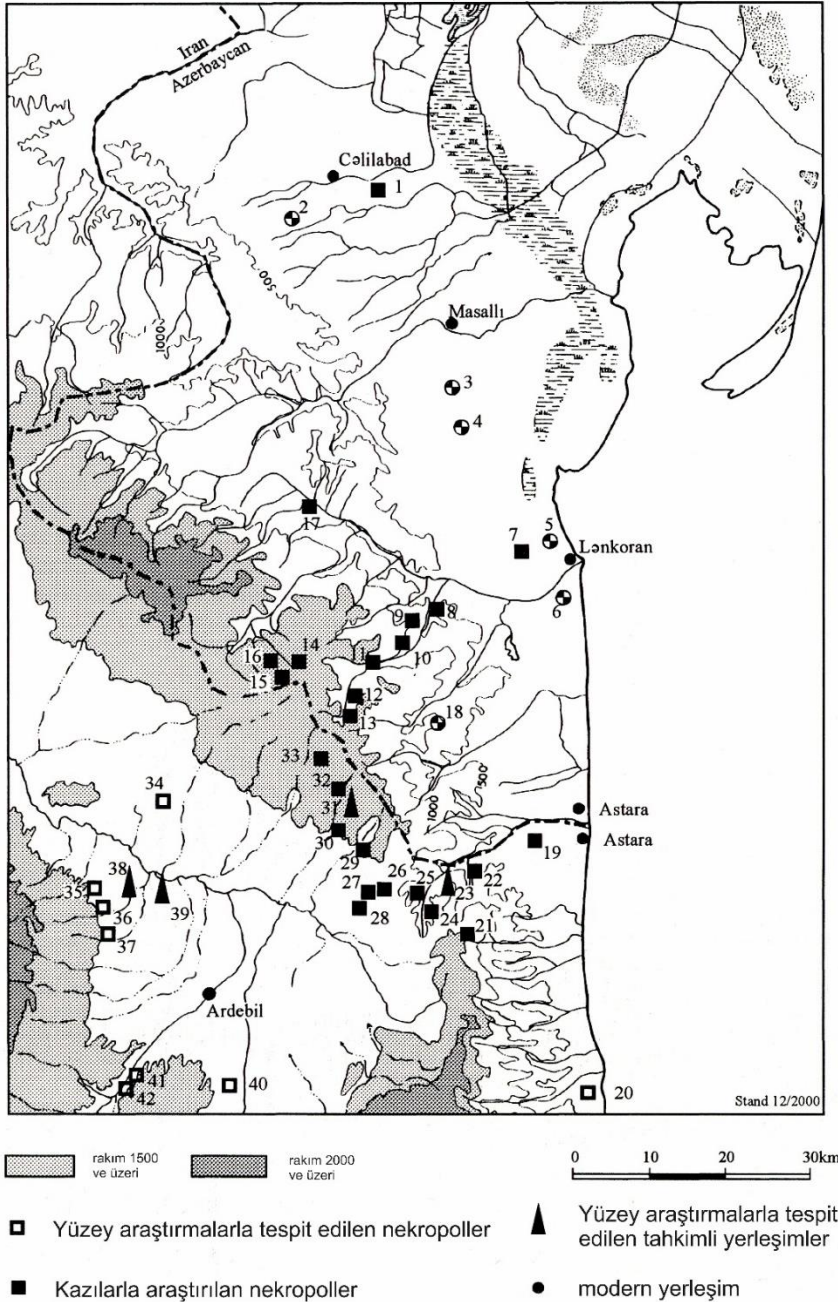
Данная статья посвящена каменному изваянию, найденному в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики, которое несмотря на стилистические и иконографические недостатки, свидетельствует о межрегиональных культурных связях от Передней Азии до Евразийских степей.

Известно, что изваяние как погребальный элемент, еще с конца III тысячелетия до н.э., стал ораспространяться с южных русских степей на юго-западный Кавказ, в долину реки Кура, оттуда и на весь Южный Кавказ. Астаринское изваяние является связующим звеном между памятниками Хаккари и Севера. Можно отметить, что на Южном Кавказе, в Восточной Анатолии и в Северо-западном Иране во II тысячелетие до н.э. существовала аналогичная традиция обработки камня. Эта традиция распространилась в Верхнюю Месопотамию и в Урарту и существовала до I тысячелетия до н.э.

Памятники Южного Кавказа и Восточной Анатолии свидетельствуют о существовании культа предков. Изваяния изготовлены в виде фигуры мужчины, и этот факт тоже свидетельствует о существовании в обществе культа отцов.

Несмотря на то, что на Южном Кавказе раскопано много погребальных памятников, но до сих пор не уделано достаточного внимания определению социального статуса по погребальному инвентарю.

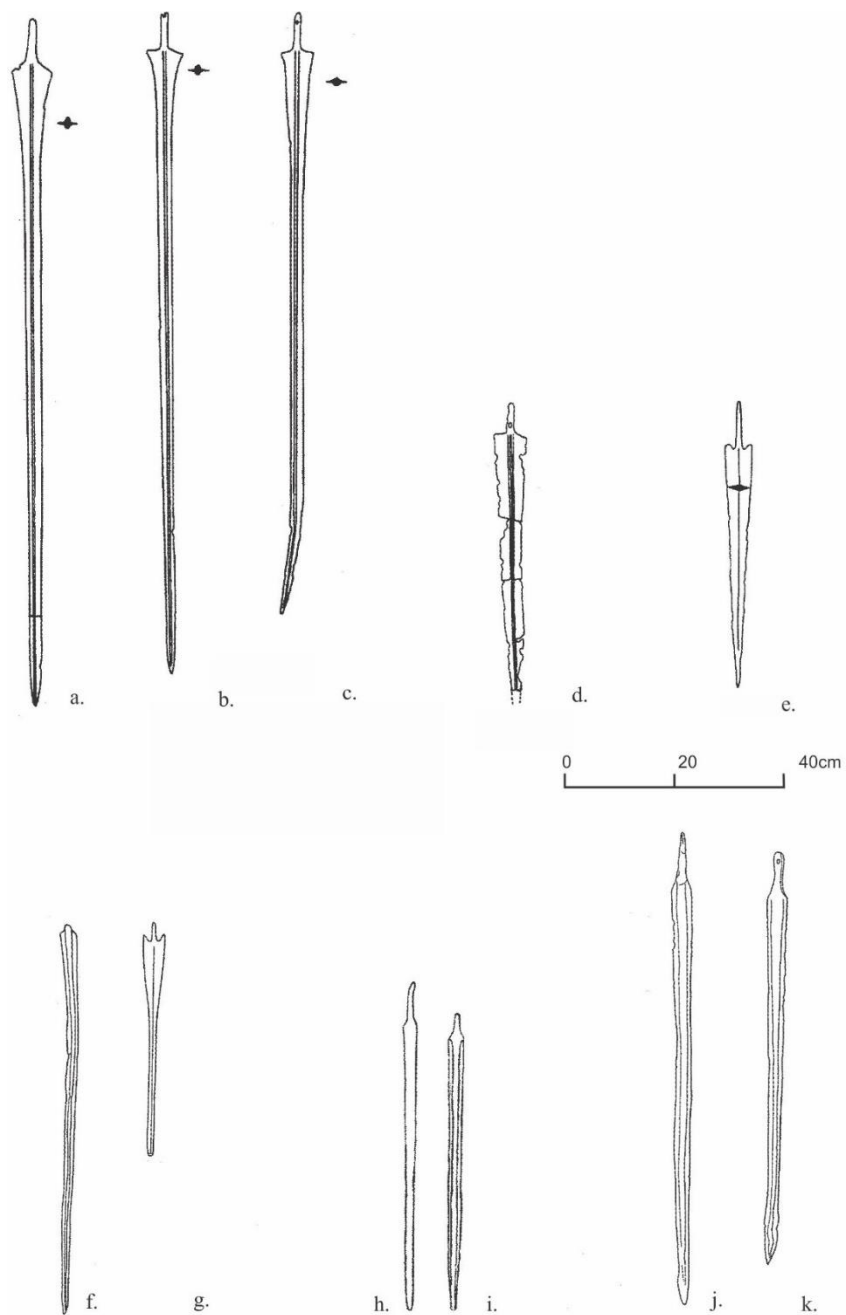
Ключевые слова: Азербайджан, Астара, стела, традиция, связи.

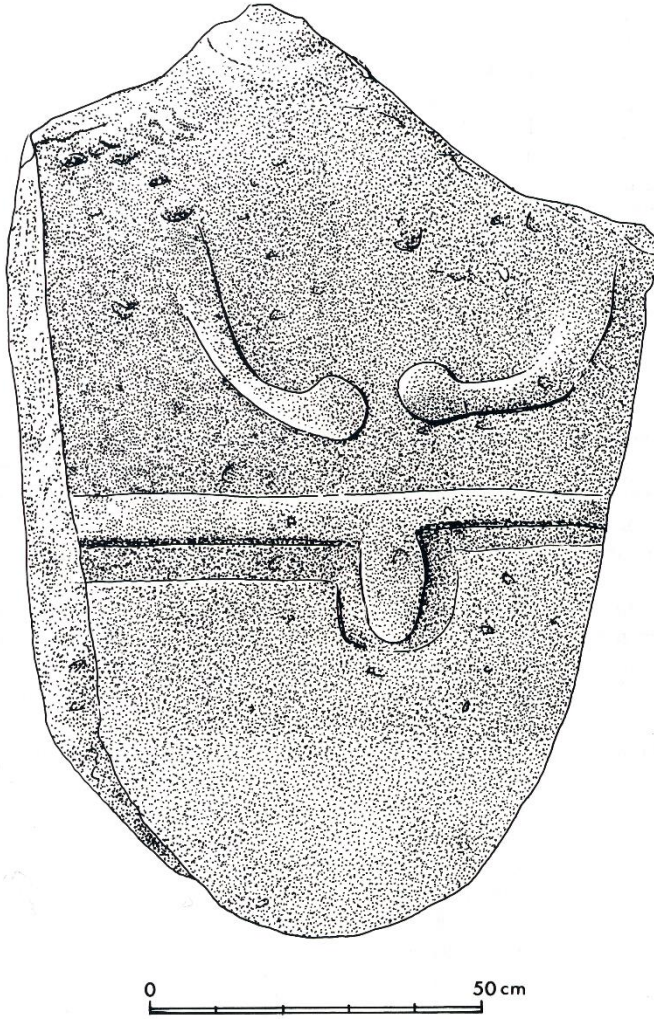
Res. 1: Güney Azerbaycan ve Kuzey İran'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı'na ait buluntu yerleri (açıklama için bkz. ekteki tabela)

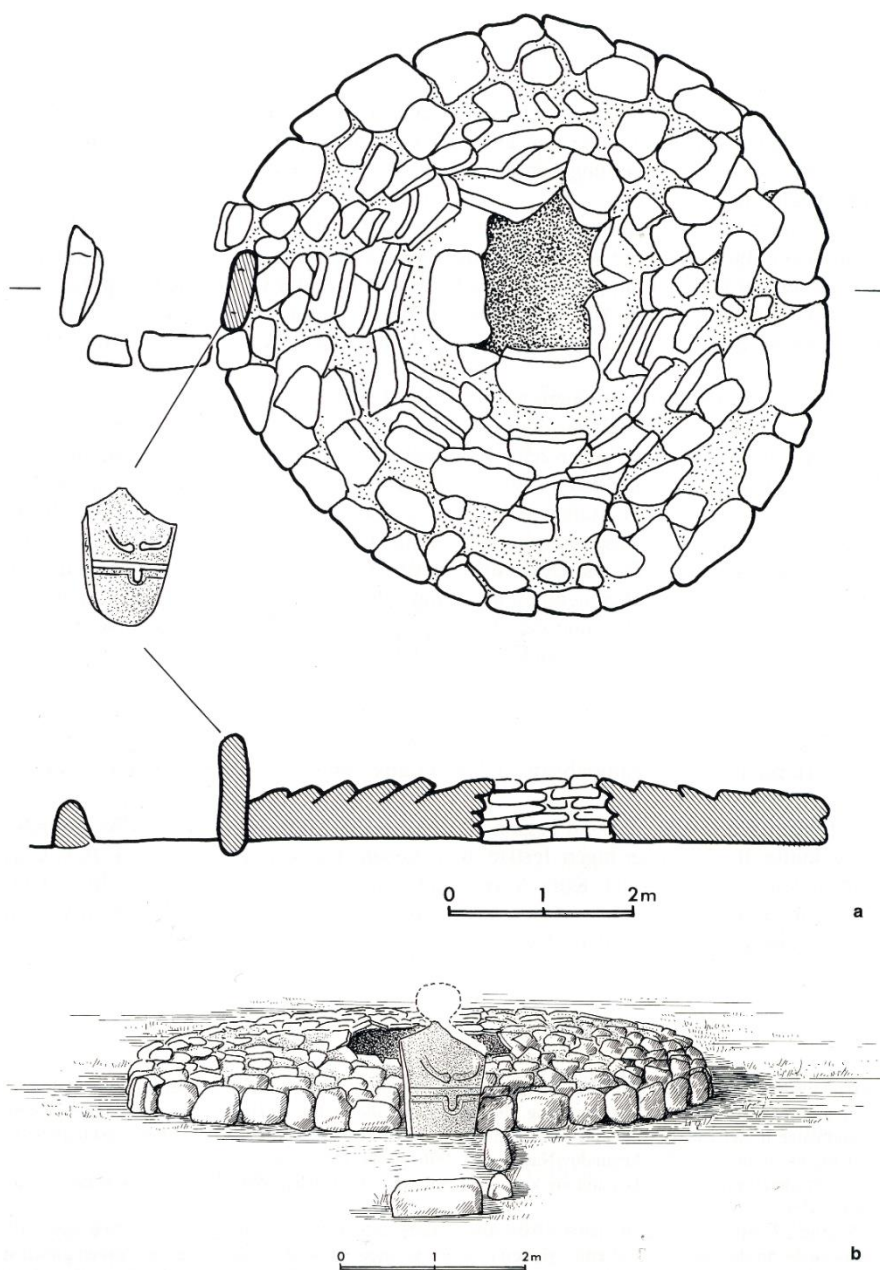
Res. 2: : Asxanakeran Müzesi`ndeki stel

Res. 3: Gürcistan ve Azerbaycan'da bulunan Orta Tunç Çağı'na ait kılıçlar (a-d: Picchelaury 1997, 41 Tab. 36; e-g: Mahmudov 1970, 69 Res. 1.1-3; h-i: Mahmudov - Kesemanlı 1974, 53 Res. 1; j-k: Джаферзаде 1946, Abb. 1, 2)

Res. 4: Dübendi steli

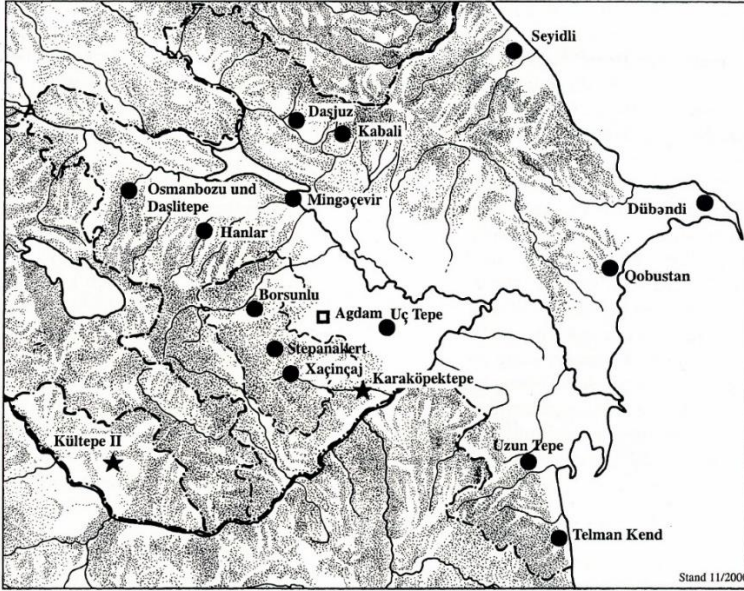
Res. 5: Dübendi: a. stelin bulunduğu durum (Achundov – Narimanov 1996, 46–49 Abb. 3, eklerle); b. Kurgan mezar ile stelin bulunduğu durumun rekonstrüksyonu.

Res. 6: Abşeron yarımadasında bazı buluntu yerlerindeki stellerden örnekler (Алиев 1997, 164)

Res. 7: Kurganların yakınındaki Dübendi yerleşimi

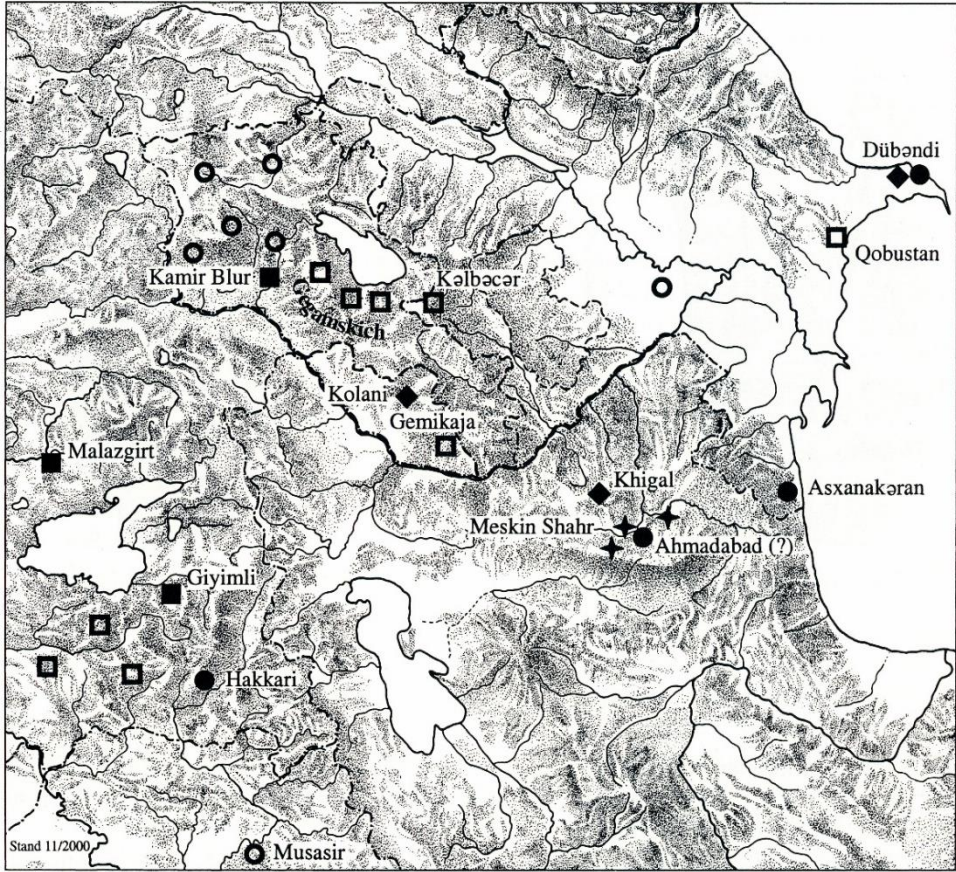
● kurgan mezarlar (değişik tipler)

★ bazı tahkim edilmiş yerleşimler

□ tesadüf buluntular

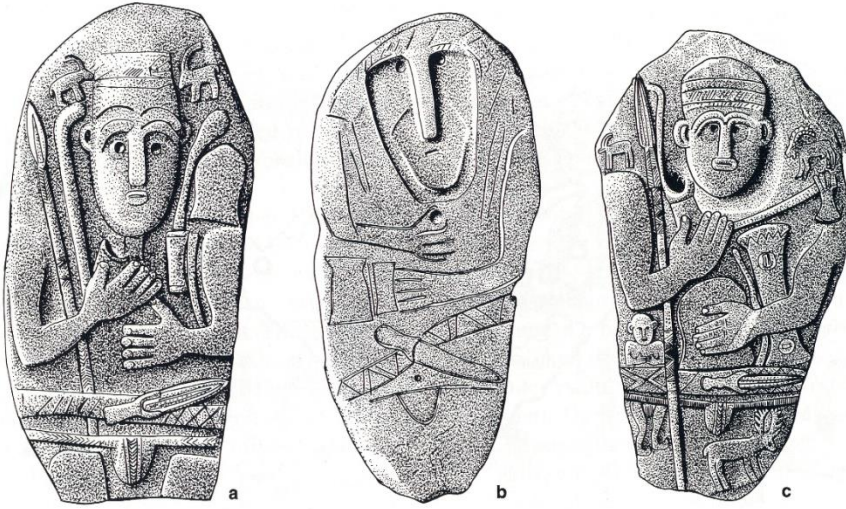
0 20 40 60 80 100km

Res. 8: Orta Tunç Çağı'na ait Azerbaycan'da kurganlar ve yerleşimler (yak. M.Ö. 2300–1800) (Ахундов 1999, Res. 1, eklerle)

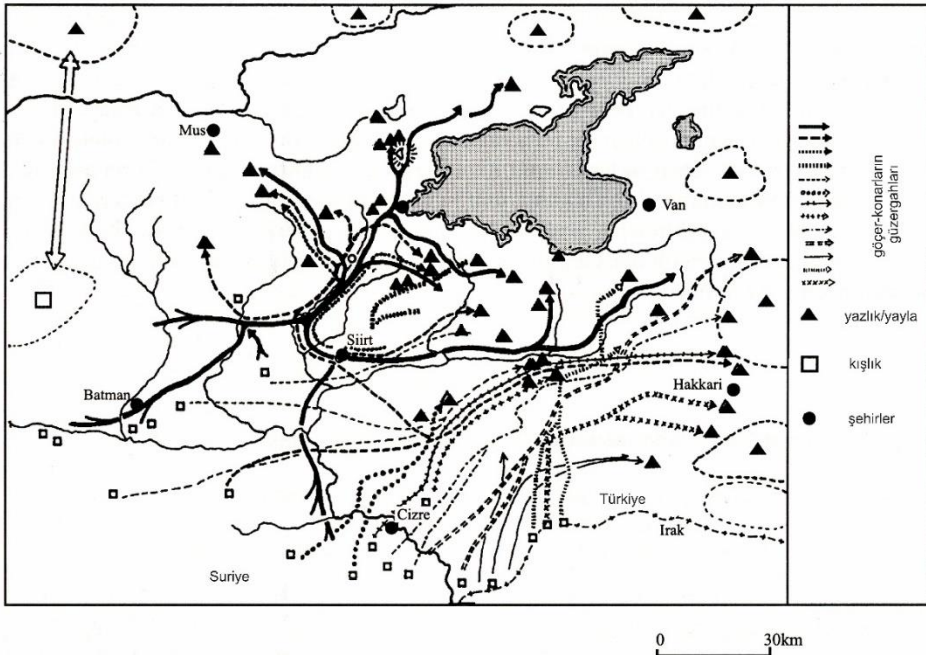

● M.Ö. 2. bine ait steller	○ M.Ö. 1. bine ait bazı steller
◆ M.Ö. 2. bine ait tipolojik bakımında farklı steller	✦ Tarihlendirilmesi kesin olmayan steller (tahminen Geç Tunç Çağı yada Erken Demir Çağı)
■ Urartu Dönemi'ne ait votif levhalar	□ Keçi betimli kaya resimler

Res. 9: M.Ö. 2. ve 1. binyıllarda Transkafkasya, Kuzey İran ve Doğu Anadolu'da steller ve kayaresimler

Res. 10: Hakkari steller

Res. 11: Kuzey Mesopotamya ile Doğu Anadolu arasında göçer-konarlardan, yakın çağlara kadar kullanılan geçiş yolları (Beşikçi 1969, harita 2, eklerle)

Религиозные представления и погребальные обряды Древней Албании: степень изученности вопроса

Эмиль Искендеров

Национальная Академия Наук Азербайджана, Института
Археологии и Этнографии, Азербайджан.

Ключевые слова: Албания, погребения, обряды, религия, исследование

Древнегреческие и латинские письменные источники оставили для нас немало сведений по древней Албании. Их слабой стороной является противоречивость, наличие пробелов в описании культурной и религиозной жизни, несоответствие всегда этих сообщений результатам археологических раскопок. Несмотря на все это, как и многие исследователи, мы также приведем некоторые сведения древних относительно религиозных представителей населения Древней Албании.

Страбон пишет: «В качестве богов чтут они Солнце, Зевса и Луну, в особенности же Луну. Есть и святилище ее недалеко от Иберии. Жрецом служит наиболее уважаемое после царя лицо, стоящее во главе управления священной землей, обширной и хорошо населенной, а также во главе служителей храма, из которых многие вдохновляются и пророчествуют» (Strabo XI, 4, 7). Как и видно из приведенного текста, в Албании существовал свой сложившийся пантеон богов, которым они поклонялись, и из них больше всех почиталась богиня Луны. В священном храме, принадлежавшей ей имелись иеродолы, из коих выбирали для жертвоприношения: «...Того из них, кто в более сильном экстазе блуждает один по лесам, жрец схватывает, сковывает священной цепью и роскошно кормит в течение того года; затем этот человек приводится для жертвоприношения богине» (Strabo XI, 4, 7). На этом наши сведения относительно религии древних албан по письменным источникам практически исчерпываются.

Древнегреческий автор дает некоторые сведения и о погребальной стороне жизни албан: «Албаны весьма уважают старость не только своих родителей, но и посторонних; об умерших же заботиться и даже вспоминать считается грехом; однако они зарывают вместе с покойниками их имущество и поэтому живут в бедности, не имея ничего отцовского» (Strabo XI, 4, 8). Как уже не раз отмечалось, данное сообщение немного преувеличено, хотя в результате раскопок и выявлены погребения с многочисленным инвентарем.

Таким образом, можно констатировать, что религиозные представления древнего населения Албании из-за скудности письменных источников можно в той или иной степени реконструировать на базе материала, выявленного археологами.

Интересно, что археологическое изучение памятников Албании началось раньше, чем сформировалось албановедение вообще. И уже самые первые исследователи, столкнувшись с погребальными памятниками, делали определенные выводы и гипотезы о религиозных представлениях и погребальных обрядах населения Албании. Несмотря на то, что предположения этих авторов не всегда получали свое дальнейшее подтверждение, их роль в постановке указанного вопроса велика. Именно поэтому мы начнем с самых ранних раскопок на территории исторической Албании.

Во время археологических исследований, проводимых в 1926 году Шарифовым Д., недалеко от столичного городища Габалы были обнаружены грунтовые погребения античной эпохи. Вскоре местность, где проводились раскопки, даст название целой археологической культуре. Анализируя инвентарь погребений, исследователь, учитывая находки в черноглиняных сосудах остатков различных костей птиц и животных, предположил, что они, в отличие от светлоглиняных сосудов имеют культовое значение и не носят бытовой характер (2, с.15). В результате дальнейших систематических раскопок на памятниках древней Албании, многочисленные находки фрагментов чернолощенных сосудов на территории поселений показали несостоятельность этой идеи. При всем этом Шарифов Д. стал одним из родоначальников, положивших начало изучения указанного нами вопроса.

Погребальные обряды габалинских памятников, в том числе и эпохи античности, получили свое отражение в статье С.М.Казиева, где автор коснулся таких вопросов как ориентир, положение костяка, отдельные элементы похоронной процессии. Так, говоря о положении костяков в погребениях, С.М.Казиев связывает скорченность с утробным положением. Более того, наличие кувшинных и ванночных погребений, по мнению исследователя, подтверждают это, так как они символизируют внутриутробную плеву (3, с. 242). Следует сказать, что определенные выводы автора, в том числе датировка тех или иных погребальных памятников была пересмотрена и скорректирована.

Богатый материал для исследования поставленного вопроса дали раскопки в Мингачевире. Это было связано в первую очередь разнообразием видов погребальных памятников, обнаруженных здесь вообще: грунтовых, кувшинных, катакомбных, срубных и так называемых смешанных погребений. К сожалению, эти раскопки велись здесь во время

строительства ГЭС, поэтому раскопки велись зачастую бессистемно, без детальных описаний. Это было в первую очередь связано с нехваткой времени и классифицированных специалистов в этой области. В то же время такие археологи как С.М. Казиев, Г.Асланов, Р.Ваидов, Г.И.Ионе и др. приложили большие усилия для изучения данной зоны в археологическом отношении. Несмотря на имеющиеся проблемы, отечественные археологи старались максимально точно изучить погребальные памятники и обряды населения древнего Мингачевира.

С.М.Казиев в статье, посвященной раскопкам Мингачевира, в описании кувшинных погребений акцентировал внимание на отдельные элементы данного вида погребального памятника. Так, автор указывает на стабильную северозападную ориентировку погребальных кувшинов, где размещались покойники в основном на левом, а в некоторых случаях на правом боку. Архиважным является замечание исследователя относительно наличия у группы погребальных кувшинов, где в большинстве случаев были захоронены мужчины, немного выше дна «выбитого» отверстия. Логически отбросив практическую значимость отверстий на кувшинах, С.М.Казиев связывал их с какими-то религиозными представлениями местного населения (4, с. 32). Интересны выводы исследователя в связи с отдельными элементами погребального инвентаря мингачевирских погребений. Констатируя многочисленность обнаружения в погребениях браслетов, при этом не только на захороненных, но даже и в кувшинах, археолог указывает на их «культурно-ритуальную» значимость (4, с. 33).

Незаменимы в исследовании изучения погребальной обрядности результаты археологических раскопок в Шамахе проведенных под руководством Дж.А.Халилова. Здесь были обследованы такие разнотипные погребальные памятники как грунтовые, кувшинные и ямные погребения. Дж.А.Халилов в своих публикациях анализировал не только структуру погребений вообще, но и касался вопроса деталей обрядности. Приведем несколько примеров по некоторым из них. Описывая грунтовое погребение № 33, автор упоминает остатки следов костра, сожженного на жердях, укрывающие погребальную яму. Огонь, как и отмечает сам автор, играет роль «очистителя», что было характерно для многих древних народов Евразии. Однако нам тяжело согласиться с другой его идеей о том, что обряд огня в грунтовых погребениях Древней Шамахи был связан с сарматами (5, с. 60). Как минимум потому, что следы огня присутствовали во многих погребальных памятниках Древней Албании, датируемые до эпохи появления здесь племен сармато-аланского круга.

Вызывает особый интерес упоминание среди грунтовых погребений Шамахи погребения – кенотафа (5, с. 61). Следует отметить, что кенотафы для античной Албании в принципе не характерны, по крайней мере, они не многочисленны.

Анализируя инвентарь из погребений, Дж.А.Халилов указывает среди них на материалы, которые не могли носить практическую функциональность. Так, в погребении № 47 были обнаружены три «миниатюрных» железных наконечника копий, которые, по мнению исследователя, не могли бы использоваться в ратном деле, т.е. были изготовлены в качестве погребального инвентаря, т.е. носили символическую нагрузку (5, с. 63). Хотелось бы заметить, что в принципе все элементы погребального инвентаря носят какую-то нагрузку. К сожалению, при изучении могильников исследователи не всегда обращают на это должного внимания. Важным является постановка вопроса цели, значимости, сущности этих элементов.

Отличительной стороной Шамахинского некрополя являлось обнаружение ямных погребений. Мы не будем описывать эти погребения, про которые уже неоднократно писали, заметим лишь то, что Дж.А.Халилов на базе исследований указывал на преднамеренную поломку сосудов, черепки которых служили в погребениях в качестве подстилки (5, с. 74).

Итак, можно говорить о том, что Шамахинский некрополь со своими разнотипными погребениями и пестрым инвентарем достаточно обогатил наши знания о загробных представлениях населения древней Албании. Правда, увеличение базовых материалов дало нам возможность пересмотреть некоторые выводы автора раскопок.

Важная роль в изучении погребальных обрядов населения Древней Албании принадлежит, конечно же, Османову Ф.Л., который проводил систематические раскопки в бассейне рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай, где были выявлены многочисленные могильники с грунтовыми, кувшинными, ванночными погребениями и т.д. Исследователь, изучая различные виды погребений, анализируя элементы посмертных процессов, делал достаточно весомые высказывания относительно погребальных обрядов, да и, в общем, о религиозных представлениях населения указанного региона и Древней Албании в совокупности. В частности, при изучении Ньюдинского некрополя, Ф.Л. Османов обратив внимание на наличие во всех погребениях остатков угля и золы, указывал на проведение «огненного ритуала». Кроме того, автор видит и социальное различие во время проведения этого ритуала, а именно следы огня в богатых погребениях прослеживаются более ощутимо (6, с. 189).

На основании проведенных раскопок в с. Моллаисаклы и выявленных здесь ванночных погребений, которые связывал с парфянским влиянием, Ф.Л.Османов предположил возможность нахождения здесь храмовой области (6, с. 201). Следует отметить, что к вопросу парфянского влияния в погребальную практику, и вообще к теме парфянских колоний на территории Албании последующие исследователи будут еще не раз обращаться.

Большая работа в исследовании погребальных памятников и обрядов населения Древней Албании была проведена Г.О.Гошгарлы, что получило свое отражение в фундаментальной работе «Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана». Рассмотрим некоторые умозаключения автора относительно погребальных обрядов.

Исследователь, рассматривая могильники с грунтовыми погребениями, констатирует отсутствие, за исключением Мингечаурского могильника, устойчивости в ориентации костяков на памятниках Албании. Отрицает автор и возможность связать разнообразие ориентации погребенных и с направлением солнца, присоединяясь к мнению Дж.А.Халилова об отсутствии какой либо значимости в ориентации в погребальной процессии (7, с. 19-20). Не вдаваясь в дискуссию этой проблемы, отметим, что причиной неустойчивости ориентации на уровне даже одного могильника могли быть как минимум две причины. Во-первых, ориентация могла вестись не только по голове, но и по лицу. Во-вторых, эти различия могли быть связаны с локальными отличиями, продиктованными на уровне рода, или даже отдельной семьи.

Обращаясь к сырцовым гробницам, выявленным на античных памятниках Албании, Г.О.Гошгарлы указывает на наличие практики класть в рот покойника монету, т.е. здесь имел место обычай «Платы Харона». На основании имеющихся результатов к периоду издания книги автор указывал на наличие этого обряда лишь в сырцовых гробницах, при этом в виде исключения отмечалась лишь грунтовая могила из с. Джафарханлы Джалилабадского района (7, с. 63). Археологические раскопки последних лет расширили ареал распространения этого обряда на территории Древней Албании (8).

Вопросов погребальных памятников и обрядов касались и многие дагестанские коллеги. Здесь следует отметить, что серьезной проблемой является определение самих памятников, а именно входят ли те или иные памятники в круг албанских памятников, или остаются вне этого понятия. Правда, давно в дагестанской археологической науке существует понятие памятников албано-сарматского времени. Не совсем понятно мнение исследователей, которые склонны рассматривать мате-

риалы из Дагестана, которые наверняка входили в ареал политического и культурного господства античной Албании, не как часть какой-то целостности, а как территорию влияния «Закавказья» (9, с. 223). Хотя это не тема нашего первичного исследования, отметим, что в частности, по мнению М.С.Гаджиева, Албанию приходится рассматривать в трех понятиях (10). При этом автор, считает, что: «территория севернее Дербента не входила в границы политического образования Кавказская Албания, но входила в одну этнокультурную и географическую область». Нам кажется, этот вопрос еще требует своего рассмотрения. Как бы то ни было, хотелось привести мнения относительно обрядов на памятниках Дагестана «албано-сарматского» периода.

Давудов О.М. в одной из своих статей, посвященной указанной проблематике, приводит результаты раскопок таких могильников как Мамрашский, Сиртичский, Шаракунский. На базе этих памятников были анализированы вопросы трупоположения, расчлененные и вторичные захоронения, захоронения отдельных черепов и т.д. Так, по мнению автора, захоронение отдельных черепов было связано с наличием у местного населения земледельческого культа (11, с. 65). Интересны выводы Давудова О.М. относительно положений костяков в погребениях. Учитывая массовость среди захоронений скорченного положения, он вытянутость на спине считает привнесенным элементом (11, с. 65). С этим выводом автора трудно не согласиться. Ибо с древнейших времен для памятников Азербайджана в основном характерно скорченное положение костяка. Вытянутые погребения были характерны для могильников или попавших под внешнее влияние или же полностью являвшихся инородными.

Выявленные на некоторых памятниках погребения, где трупы были уложены ничком или же в вытянутом на спине положении с «перекрещенными ногами», связываются с защитой от «злых покойников» (11, с. 66). Следует отметить, что анализ многочисленных некрополей со стабильными формами трупоположения дают возможность видеть несколько причин в нестандартных различиях форм. Кроме указанной автором причины, этому могло послужить и социальное положение покойника, и причина его смерти, (например самоубийство, которое не приветствовалось обществом) и т.д.

В конце, затрагивая вопрос привнесенных элементов погребального обряда, которые связывались с сармато-аланами, исследователь предполагал возможность их распространения, благодаря наличию у местных племен сходных «идеологических представлений» (11, с. 67).

Погребальные памятники и их обряды были целью исследования и Гаджиева М.С. Приведем некоторые из них.

Выявленные захоронения отдельных черепов, по мнению Гаджиева М.С., указывают на наличие у местного населения идеологических представлений «о голове, как вместилище души» (12, с. 83). Следует отметить, что дагестанские памятники албанского времени имеют свои отличия. Здесь имеется спектр вопросов, которые азербайджанскими исследователями широко не ставился. К ним можно отнести вопрос погребения отдельных черепов, расчлененные или же вторичные захоронения, которые на территории Азербайджана немногочисленны. Это могло быть связано как определенными локальными различиями в религиозных представлениях населения Албании, так и внешними факторами. В частности в это дело привнесли свою лепту и сарматские племена, осевшие на территории Дагестана.

Не менее интересным кажется вывод исследователя относительно ориентира погребений. Так, автор объясняет западную ориентировку многих погребений Южного Дагестана наличием культа солнца, т.е. закат солнца символизировал и завершение жизни (12, с. 84). Кроме того, Гаджиевым М.С. были рассмотрены вопросы обряда, связанного с огнем, обряд порчи, ритуальные сосуды в погребениях и т.д.

Религиозные представления населения Древней Албании становились предметами изучения и в обобщающих работах албановедов, среди которых можно отметить работы Тревер К.В., Бабаева И. А., Алиева К.Г. и т.д.

Алиев К.Г., детально анализируя письменные источники, воспроизводит идеологические представления местного населения. Мы приведем некоторые выводы автора на базе археологических данных. Касаясь вопроса положения и ориентира костяков в могильниках с грунтовыми погребениями, он замечает, что для женских погребений были характерны скорченные захоронения на правом боку головой на запад, для мужских же скорченные на левом боку, головой на юго-восток. Такое расположение К.Алиев связывал с положением лица «в сторону наибольшего освещения солнца» (13, с. 87). Дело в том, что в азербайджанской историографии давно стоит вопрос о положении скорченного костяка на левом или правом боку как об отражении полового показателя. Антропологическое изучение в частности Пибозского могильника дает нам возможность усомниться в правоте этой гипотезы, как минимум для всех могильников. Как было выяснено, для указанного некрополя половая дифференциация в положении костяка не наблюдается. Дальнейшие антропологические исследования античных могильников привнесут ясность в этот вопрос.

Касаясь темы кувшинных погребений, автор считает возможным видеть стабильность в Мингечаурских и Торпаккалинских могильниках

в существовании определенной связанности с каким-либо центром поклонения (13, с. 87). Археологические и этнографические изыскания различных народов показали, что ориентир покойника в принципе мог быть связан со многими факторами. Самым популярным является положение солнца, луны или же какого-то другого небесного светила. При этом ориентиром могло служить положение реки, леса или вообще какого-то другого объекта, не говоря уже о связи с какими-то конкретными представлениями, например, видеть в одной из сторон света расположение загробного мира. С уверенностью можно сказать, что для албанских памятников этот вопрос остается еще открытым.

Бабаев И.А., касаясь вопроса городских некрополей, акцентирует внимание на разнотипности погребальных памятников. Автор замечает, и с этим трудно не согласиться, что появление новых типов захоронений, а также изменения, происходящие в посмертных обрядах, были связаны «с различными факторами социально-экономического и политического характера, передвижениями народностей различных обычаев и вероисповеданий, а также изменениями в религиозных воззрениях населения» (14, с. 104).

Итак, мы постарались показать вкратце, что слабая освещенность религиозных представлений населения Древней Албании письменными источниками создавала необходимость заполнить эту пустоту вещественными источниками. Многолетние раскопки, проводимые на античных погребальных памятниках, дали возможность на основе вещественных источников воссоздать некоторые стороны религиозной жизни населения Албании. Благодаря работам многих исследователей, в этой сфере была создана достаточна мощная база для дальнейших работ в этой области, ибо, несмотря на все вышеуказанное, многие погребальные обряды ждут своего дальнейшего исследования. Следует отметить, что археологические раскопки последних лет выявили новые обряды в посмертных церемониях населения древней Албании. Комплексное изучение этих вопросов даст возможность осветить религиозные воззрения населения Албании, его духовную жизнь.

Литературы:

1. Страбон. География // *Вестник древней истории*, № 4, 1947.
2. Шарифов Д. Исследование развалин Кабалы. *Отд. оттиск из ИООИА*, Баку, № 4, 1927, 11 с.
3. Qaziyev S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında // *Azərbaycanın maddi mədəniyyəti*, VI cild. Bakı, "AzSSR EA" nəşriyyatı, 1965, s. 235-251.
4. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // *Материальная культура Азербайджана*, Т I. Баку, «Изд-во АН АЗССР», 1949, с. 9-49.
5. Халилов Дж. А. Материальная культура Кавказской Албани. Баку: «Элм», 1985, 236 с.
6. Алиев И., Османов Ф. Л. Бассейн рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай в античное время (предварительное сообщение) // *Советская Археология*, № 1, 1975, с. 188-202.
7. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: «Элм», 2012, 248 с.
8. Vəhtiyar S., Quliyev A., Hüseynov M. Çərmədil nekropolu. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2013, 96 s.
9. Бакушев М. А., Гаджиев М.С. О ритуальных сосудах Северо-Восточного Кавказа албано-сарматского времени // *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный-Москва, Изд-во «Ин-т археологии РАН; Ин-т гуманитарных исслед. АН ЧР», 2011, с. 215-236.
10. Гаджиев М.С. Кавказская Албания и Дагестан: историко-географический и административно-политический аспекты // *Albania Caucasia*, Вып. I, Москва: Изд-во «Институт востоковедения РАН», 2015, с. 28-40.
11. Давудов О.М. Погребальный обряд населения Южного Дагестана в албанское время (III в. до н.э. – III в. н.э.) // *Обряды и культы древнего и средневекового населения Дагестана*. Махачкала, Изд-во «Дагестанский филиал АН СССР, инст. истории, яз. и лит. им. Г. Цадасы», 1986, с. 49-70.
12. Гаджиев М. С. Погребальные памятники Южного Дагестана позднеалбанского и раннесредневекового времени (I – VII вв.) // *Обряды и культы древнего и средневекового населения Дагестана*. Махачкала: Изд-во Дагест. фил. АН СССР, инст. истории, яз. и лит. им. Г. Цадасы, 1986, с. 71-89.
13. Алиев К. Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
14. Бабаев И. А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в.н.э. Баку: «Элм», 1990, 236 с.

Xülasə

Qədim Albaniyada dəfn adətləri və dini dünya görüşləri: problemin öyrənilmə dərəcəsi

Emil İsgəndərov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu, Azərbaycan.

Məqalədə Qafqaz Albaniyası əhalisinin dini dünya görüşləri və dəfn adətlərinin öyrənilmə səviyyəsindən bəhs olunur. Qədim yunan və latın yazılı mənbələrinə Qafqaz Albaniyası haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Antik mənbələrdə, xüsusən də Strabonun Albaniya və həmdövr qonşu dövlətlərin dəfn adətləri və inancları haqqında verdiyi məlumatlar məqalədə ətraflı təhlil edilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, Antik yazılı mənbələr zəif işıqlandırıldığından dəfn adətləri və inancların öyrənilməsində qəbir abidələrinin arxeoloji tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə Azərbaycan və Dağıstan alimlərinin tədqiqatları ön plana çəkilmiş, qeyd olunan mövzu üzrə araşdırmalar təhlil edilmişdir. Qəbələ, Mingəçevir, Şamaxı, Ağsu və İsmayılı rayonları ərazisində aparılmış tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş qəbirlər və qəbir avadanlıqları əsasında dəfn adəti və inanclar müəyyən səviyyədə bərpa edilmiş, ölünün qəbirə qoyulma vəziyyəti, qəbir avadanlıqlarının yerləşməsi, hər hansı bir inancla əlaqəli olması təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə son illər ərzində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində də yeni məlumatlar əldə edilmişdir ki, bunlar Qədim Albaniyanın dəfn adətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gələcəkdə problemin kompleks araşdırılması Albaniya əhalisinin dini dünya görüşləri və dəfn adətlərinin daha ətraflı tədqiqinə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Albaniya, qəbirlər, dəfn adətləri, din, araşdırmalar.

Summary

Funeral rites and spiritual beliefs in Ancient Albania: rate of studying of issue

Emil Iskandarov

Azerbaijan National Academy of Science, Institute of Archeology and
Ethnography of Azerbaijan.

This article devoted to the studying level of the funeral rites and spiritual beliefs of the Caucasian Albania people in the ancient period. There is sufficient information in the ancient Greek and Latin written sources about

Caucasian Albania. The article analyzes the about the funeral rites and spiritual beliefs about Albania and neighbor states given in the ancient written sources, especially by Strabon analyzed in this article. Because low interpretation of the written sources, the archaeological investigations' of the burials have a great significance in studying funeral rites.

The main attention paid to the Azerbaijan and Dagestan investigations, as well as there were analyzed those investigations in this article. The burial rite and customs reconstructed on the basis of burials and artifacts discovered from Gabala, Mingechevir, Shamakha, Aghsu and Ismayilli regions. In addition the materials from the new discovered monuments included to the studying of the burial rites of the Ancient Caucasian Albania. Complex approach to the problem will give new chance to research of the problem future.

Key words: Albania, graves, rituals, religious, searches.

Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunmuş bıçaqlar

Rəşid Bəşirov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu

Açar sözlər: Şəmkir şəhər yeri, bıçaqlar, orta əsr, dəmir məmulatı, dəmirçilik.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerində 2007-2017-ci illərdə aparılan intensiv və məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif sənət sahələrini əhatə edən orta əsrlər şəhər həyatının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən minlərlə artefakt aşkarlanmışdır. Kəmiyyət etibarlı ilə metalışləməyə aid materiallar onların arasında özünəməxsus yer tutur. Aşkar olunan dəmir alətlər, silah nümunələri, məişət və məişət əşyaları o dövrün dəmirçilik sənətinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı III – VI qazıntı sahələrinin müxtəlif inşaat qatlarından, xüsusilə V qazıntı sahəsində dəmirçiliklə bağlı xeyli istehsal tullantılarının – metal pasaların və xəlitenin tapılması yazılı qaynaqların məlumatını təsdiqləyərək dəmirçiliyin orta əsr Şəmkir şəhərində özünəməxsus yer tutduğuna dəlalət edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan müxtəlif təyinatlı dəmir məmulatı arasında bıçaqlar önəmli yer tutur. Bıçaqlar məişətdə, təsərrüfatda, ovçuluqda, hərbi sənətdə, sənətkarlıqda işlədilən polifunksional alət idi. Yazılı mənbələr Şəmkirdə yüksək keyfiyyətli bıçaqlar istehsal edildiyini və şəhərin ixracatında dəmir bıçaqların mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırlar. Misal üçün, naməlum müəllifin “Əcaib əd-dünya” əsərində Şəmkirdə keyfiyyətli bıçaqların istehsal olunduğunu qeyd edir (7, c. 217).

2006-2017 ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 62 ədəd bıçaq qeydə alınmışdır. Ayrı – ayrı qazıntı sahələrindən müxtəlif sayda bıçaq aşkar olunmuşdur.

1. III qazıntı sahəsi – 11 ədəd
2. IV qazıntı sahəsi – 39 ədəd
3. V qazıntı sahəsi – 2 ədəd
4. VI qazıntı sahəsi – 6 ədəd
5. IX qazıntı sahəsi – 4 ədəd

Bıçaqların dəstəyi əsasən ağacdən hazırlanırdı. Qeydə alınmış bıçaqların bir neçəsinin sapında ağac çürüntüsünün izləri qalıb. Lakin arxeoloji qazıntılardan dəstəyi sümükdən olan bıçaq nümunələri də məlumdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş bıçaqlar ölçülərinə və formalarına görə fərqlənirlər. Ölçülərinə görə onlar böyük, orta və kiçik ölçülü olmaqla üç qrupa bölünürlər. Tiyələrinin formasına görə isə bıçaqlar tip-

lərə ayrılırlar. Qeyd edək ki, qazıntılar zamanı tapılan digər dəmir məmulatı kimi bıçaqlar da əsasən güclü korroziyaya məruz qalıb. Bu səbəbdən bıçaqların bəziləri ilkin formalarını itirmiş və onların hansı tipə aid olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bununla belə tədqiqatlar göstərdi ki, bıçaqları tiyəsinin quruluşuna görə dörd tipə bölmək olar.

Birinci tipə bıçağın tiyəsinin kəsər hissəsinin ucu təcridən arxaya daralan nümunələr daxildir. Kəmiyyət etibarını ilə bu tip çoxluq təşkil edir. Onların sayı 23 ədəddir.

İkinci tip tiyəsinin ağzı – kəsər tərəfi düz olub, arxa tərəfi ucda daralan bıçaq nümunələrini özündə birləşdirir. Onlar 19 ədədlə təmsil olunub.

Üçüncü tipə aid bıçaqların tiyəsinin hər iki tərəfi uca doğru daralaraq sivriləşir. Bu tip bıçaqlar kiçik xəncərə bənzəyir. Səkkiz nüsxə ilə təmsil olunan bu nümunələr azsaylıdır.

Dördüncü tip bıçaqlar tiyəsinin qövsvari əyri formada olması ilə fərqlənir.

Birinci tipi təşkil edən bıçaqların tiyələri müxtəlif ölçülü olub, bəziləri sulğunclu və dilçəkliyə malikdir. Onların əksəriyyəti fraqmentlərlə təmsil olunub. Fraqmentlərdən biri kiçik ölçülü bıçağın tiyəsinə əks etdirir. Onun arxası düz və qalındır. Kəsər tərəfi nazikdir. Uca daralır və sivriləşir. Uzunluğu 7,4 sm, eni 1,4 sm-dir (I tablo, 1). İkinci nümunənin arxa tərəfi düz və qalındır. Kəsər tərəfi nazikdir. Uca tərəf getdikcə daralır və sivriləşir. Tiyə ortadan qırılıb. Uzunluğu 6,3, eni 1,3 sm (I tablo, 2). Daha bir tiyənin arxası düz və qalındır. Kəsər tərəfi ucda daralır. Dəstəyi kiçik, lentşəkilli mil formasında olubdur. Görünür ağac və ya sümük dəstəyə geyindirilib. Uzunluğu 14,9 sm, tiyəsinin uzunluğu 11,4 sm-dir (I tablo, 3). IV qazıntı sahəsindən əldə olunan bıçağın ensiz, lentşəkilli dəstəyi var. Dəstəyin ucu qırılıb. Qırıq yerdə deşik işlənilməsi ona sümük və ya ağac sapı hissəsinin rəbb edildiyini göstərir. Bıçağın tiyəsinin arxa tərəfi düz və qalındır. İti, işlək tərəfi uc hissədə bir qədər daralaraq dəyirmilənir. Uzunluğu 12, sm-dir (I tablo, 4). Qatlama dəmir bıçağın tiyəsi də maraqlı doğuran tapıntılardan biridir. Tiyənin arxa tərəfi düzdür. Ağız tərəfi uc tərəfdə daralaraq təcridən sivriləşir. Əks tərəfdə rəbb olma mıxçalarının qalıqları nəzərə çarpır. Tiyənin uzunluğu 12 sm, eni 2 sm-dir (I tablo, 5). Kiçik ölçülü bıçağın tiyəsi üçbucaqlıya yaxın formadadır. Tiyənin arxası qalın, kəsər tərəfi nazikdir. Ağzı uca doğru daralır. Sulğunclu, en kəsiyi oval formalı dəstəyi vardır. Tiyədən dəstəyə keçiddə çıxıntı vardır. Uzunluğu 8,5 sm, tiyəsinin uzunluğu 6,5 sm-dir (inv. 327/2014). Daha bir bıçaq tiyəsinin qalıdır. Arxa tərəfi düzdür. İti, kəsər ağzı təcridən daralan tiyənin yarısından çoxu qırılıb. Dəstəyi uca doğru daralır və uzadılmış üçbucağı xatırladır. Tiyə qırığının uzunluğu 12,6 sm-dir. Tiyənin arxasının qalınlığı 0,6 sm, ağzının qalınlığı 0,1 sm-dir.

İkinci tipə daxil olan, kəsər, ağız tərəfi düz, arxa tərəfi ucda daralan bıçaqlardan biri kiçik ölçülü olub, arxası qalındır. Ağızına doğru nazikləşir. Dəstək en kəsiyi dördkunc olan çubuq şəklindədir. Tiyəsi sınımışdır. Uzunluğu 9,8 sm-dir (I tablo, 7).

Bu bıçaq tiyəsinə bənzər nümunə arxa tərəfi nisbətən qalın olub, uca doğru daralır. Kəsər hissəsi düzdür. Sulğuncludur. Kiçik ölçülü bıçağın uzunluğu 12,9 sm-dir (I tablo, 8). Onunla birlikdə aşkar olunan bıçaq tiyəsi daha kiçik ölçülüdür. Düz kəsər hissəsi, arxası uca doğru aşağı əyilən bıçaq fraqmentinin uzunluğu 5,2 sm-dir (inv. 393/2008).

Daha bir nümunə uca nisbətdə əyilmiş, arxası qalın, kəsər tərəfə nazikləşən, kiçik ölçülü bıçaqdır. Dilçəklidir. Dilçək üçbucaq formalı olub, uca doğru daralır. Bıçağın uzunluğu 12,8 sm, tiyəsinin uzunluğu 9 sm-dir (I tablo, 9). Kiçik ölçülü tiyəsinin ağızı nazik və düz, arxası qalın olub, uca doğru əyilərək daralır. Sulğunca keçid qabardılaraq diqqətə çatdırılıb. Sulğuncu uca doğru daralan və sivriləşən mil formasındadır. Uzunluğu 14,4 sm, sulğuncunun uzunluğu 4,7 sm, tiyəsinin ən geniş yeri 2 sm-dir (inv. 330/2014).

Digər dilçəkli bıçağın iti, kəsər hissəsi düz, arxa tərəfi bir qədər əyri, uca doğru daralan formadadır. Uzunluğu 12,5 sm, eni 1 – 2 sm-dir (I tablo, 10). Digər tiyə qırığının arxa tərəfi qalın olub, kəsər hissəyə doğru nazikləşir. Dilçəklidir və ucu sınımışdır. Uzunluğu 6 sm-dir.

Üçüncü tipə məxsus olan bıçaq nümunələrindən biri orta ölçülü dəmir bıçaq tiyəsinin qalığıdır. Onun arxası və ağızı uca doğru tədricən daralır. Dilçəklidir. Sulğuncu uca doğru daralaraq sivriləşir. Tiyəsinin uzunluğu 15,5 sm-dir (II tablo, 1, inv. 2013, №288). İkinci nüsxədə bu tiyəndir. Hər iki tərəf daralaraq uc tərəfdə üçbucağa yaxın forma alır. Tiyə ensizdir və qırılıbdır. Korroziyaya uğrayıb. Bıçaq tiyəsinin uzunluğu 8,6 sm, eni 2 sm-dir (inv.553/2013).

Daha bir fraqment dilçəkli bıçaqlara məxsusdur. Tiyəsi düzbucaqlı formasındadır. Ucda hər iki tərəfdən daralaraq üçbucaq formasını alır. Tiyəsi dəstəyə yaxın hissədə qırılıb. Görünür polad qarışıqlı dəmirdən hazırlanıb və qatlar bir – birindən ayrılır. Uzunluğu 10,8 sm, tiyəsinin eni 1,7 sm-dir (II tablo, 2). Bıçaq tiyəsinin ağızı və arxası düz olub, uc hissədə daralır. Korroziyaya uğrayıb. Tiyənin uzunluğu 9,2 sm, eni 2 sm-dir (II tablo, 3).

Dördüncü tipə məxsus bıçaqlar tiyəsinin bağban bıçağına bənzər əyri formada olması ilə fərqlənir. Bu bıçaqlar əsasən kiçik ölçülüdür (II tablo, 5-7). Dilçəyi olan bıçaq tiyəsinə də bu tiyəyə aid etmək olar. Uca doğru əyilən tiyəsinin arxa tərəfi qalın, işlək kəsər tərəfi nazikdir. Orta hissədə daha çox işlənərək nazikləşib. Uzunluğu 10,8 sm, tiyəsinin uzunluğu 9,6 sm-dir (II tablo, 8).

Dəmir bıçağın dəstəyinin qırığı da böyük maraq kəsb edir. Lentsəkilli dəstəyin qırığıdır. Baş tərəfində deşik açılaraq dəmir məftil keçirilib. Uzunluğu 8,1 sm, eni 2 sm-dir (II tablo, 4).

Bıçaqların hazırlanmasında yerli sənətkarlar istidöymə, soyuqdöymə, qaynaqetmə, kəsmə, deşmə, sulğucçıxarma və s. üsullardan istifadə etmişlər (4, s. 129). Dəmir alət və silahlardan, eləcə də bıçaqdan götürülən nümunələrin atom-absorbsiya və rentgenspektral analizləri onların yerli, Cənlibel və Daşkəsən yataqları əsasında hazırlandığını göstərmişdir (8, c. 101-104; 9, c.335-339).

Şəmkir şəhər yerində qeydə alınan bıçaq nümunələrinin oxşarları Azərbaycanın başqa orta əsr abidələrindən, o cümlədən Qəbələ (1, s. 47), Bakı (6; 16), Beyləqan (5, s. 27, 53), Şimal – Şərqi Azərbaycanın Şabran, Canaxır və s. abidələrindən (3; 131-132) və Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən də (2, s. 81) məlumdur.

Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılan metal nümunələri, o cümlədən bıçaqlar qədim dövrlərdə şəmkirli dəmirçilərin yüksək ustalığını sübut edir. Orta əsrlərdə şəmkirli metalışləmə sənətkarları təsərrüfat alətlərini, məişətdə işlənən çox çeşidli əşyalar, müxtəlif silah növləri hazırlamaqla bərabər başqa sənət sahələri üçün də alətlər hazırlayıblar.

Ədəbiyyat

1. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı: Elm, 1981, 68 s.
2. Bəşirov R.Y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX – XVII əsrlər). Bakı: Nafta – Press, 2015, 232 s.
3. Dostiyev T.M. Şimal – Şərqi Szərbaycan IX – XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 396 s.
4. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseyinli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar.- Bakı, Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 200 s.
6. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi. Bakı: Elm, 1995, 88 s.
7. Аджалиб ад-дунья. Критич . текст, пер. с перс . , коммент. и указатели Л.П.Смирновой. — Москва: Наука. Издательская фирма "Восточная литература", 1993. — 540 с.
8. Селимханова Х. Историко-аналитическое исследование железных изделий средневекового Шамкира // *Azərbaycan arxeologiyası*, 2009, №2, с. 101-104.
9. Селимханова Х. Историко-аналитическое исследование железных изделий средневекового города Шамкир // *Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, 2012, s. 335-339.

*SUMMARY***Knives Founded in Medieval Shamkir****Rashid Bashirov**Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Archeology and Ethnography

The article discusses the iron knives found in the process of archaeological excavations at the site of Shamkir in 2007-2017. These polyfunctional tools of labor, widely used in households and welfare, are divided by size into three groups, and in the form of the blade there are four types. The blacksmiths in the process of making knives used local raw materials (the Chanlibel deposit and the Dashkesan deposit), used various techniques, in particular, hot and cold forging, welding, grinding, etc.

Key words: town Shamkir, Middle Ages, iron products, knives, blacksmithing.

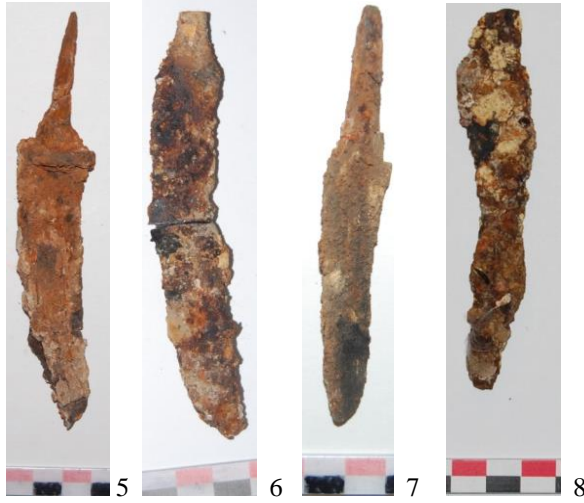
*РЕЗЮМЕ***НОЖИ, ОБНАРУЖЕННЫЕ НА ГОРОДИЩЕ ШАМКИР****Рашид Баширов**Национальная академия наук Азербайджана Институт
археологии и этнографии

В статье рассматриваются железные ножи, обнаруженные в процессе археологических раскопок на городище Шамкир в 2007-2017 гг. Эти полифункциональные орудия труда, широко используемые в хозяйстве и быту, по размерам делятся на три группы, а по форме клинка выделяется четыре типа. Кузнецы для изготовления ножей использовали местное сырье (месторождение Чанлибель и месторождение Дашкесан), применяли различные технические приемы, в частности, горячую и холодную ковку, сварку, заточку и т.д.

Ключевые слова: городище Шамкир, средние века, железные изделия, ножи, кузнечное дело.

Tablo I. Dəmir bıçaqlar.

Tablo II. 1-4-III tip bıçaqlar; 5-8- IV tip çığaqlar

Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri

Xaqani Həbibov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan.

Açar sözlər: Orta əsrlər, Şəmkir, üzlük kərpic, kaşı, gər lövhələr.

Şəmkir şəhər yerində aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Orta əsrlərdə bu şəhərin özünəməxsus memarlıq ənənələrinin olması sübuta yetirilmişdir (1, s.48-49; 4, s.388-405; 8, s.21). Arran memarlıq məktəbinin mühüm mərkəzlərindən biri olan Şəmkir şəhərinin inşaat işlərində tətbiq olunmuş, əsasən bəzək kərpicləri, kaşılar və gəc bəzəklərlə təmsil olunan memarlıq bəzəklərinin tədqiqinin elmi əhəmiyyəti şübhə doğurmur.

Bəzək kərpicləri. Bişmiş kərpiclərdən əsasən hörgü materialı kimi istifadə edən orta əsr sənətkarları həmçinin, xoş rənginə, atmosfer təsirlərinə dözümlünə görə ondan üzlük materialı kimi də istifadə edərək, “zəngin bəzək çeşniləri yaratmışlar” (9, s. 184). Bişmiş kərpicin dekorativ imkanları onun müxtəlif çeşidli bəzək elementləri yaratmasını şərtləndirmişdir. Bu zaman kərpicin üz səthi səliqə ilə cilalanırdı və formaya uyğun olaraq yonulur və ya mişarlanırdı (10, s.306). Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə IX-XIII əsrin birinci yarısında üzlük kərpicləri üç üsulla əldə edilirdi: 1) müstəqil işlənən bəzək kərpicləri; 2) dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri; 3) relyefli terrakota detallardan kiçik ölçülü üzlüklərin hazırlanması (13, s.125-126; 9, s.184-185).

Arran, Naxçıvan-Marağa, Qəzvin-Həmədan memarlıq məktəblərində “cınağı” naxış motivi geniş istifadə edilmişdir. Bu naxış üzlük kərpiclərin ardıcıl olaraq tininə, üfüqi və dikinə düzümü yolu ilə yaradılırdı (9, s. 184).

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Şəmkir şəhər yerindən əldə edilmiş müxtəlif nümunələr bişmiş kərpiclərdən yaxşı üzlük materialı kimi istifadə edilmişini göstərən faktik materiallardır. Üzlük materialı kimi istifadə edilən və nisbətən kiçik ölçülü bişmiş kərpic nümunələri bir sıra hallarda Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində, o cümlədən Şəmkirdə -şəhərin mərkəzində yerləşən ictimai-dini binaların, yaşayış evlərinin tikintisində bəzək materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Şəmkirin orta əsr bəzək kərpiclərini iki tipə ayırmaq olar: müstəqil işlənən bəzək kərpicləri və dekor dəstinin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri.

Müstəqil işlənən bəzək kərpicləri əsasən, kvadrat, altıbucaq, çoxguşəli, düzbucaqlı şəkildə olmaqla böyük ölçülü kərpic bəzəklərindən ibarətdir.

Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş bu tip kərpic bəzəyinin bəzi nümunələri diqqətəlayiqdir. Belə ki, bu kərpiclərin bəzilərinin üzərində insan əlinin surəti əks olunmuşdur. Şəmkir şəhər yeri III qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş belə kərpiclər əsasən kvadrat formalı və qırmızı rəngli olub, keyfiyyətli bişirilmiş, alt tərəfləri qeyri- hamar olduğu halda, üst tərəfləri səliqəli və hamardır. Yaş ikən usta əlini qoyaraq basmış və nəticədə kərpicin üzərində insan əlinin əksi qalmışdır (I tablo, 1).

Aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində epiqrafik bəzəklərin tərtib edilməsində istifadə olunmuş bişmiş kərpiclərə də rast gəlinir. Məsəl üçün, III qazıntı sahəsində tapılmış bəzəkli bişmiş kərpic fraqmentinin üzərində ərəb əlifbasının kufi xətti ilə yazı həkk edilmişdir. Fraqmentin üzərində “lam” və “əlif” hərflərini müəyyənləşdirmək olsa da digər hərfləri aydınlaşdırmaq çətinidir. Bu bişmiş kərpic nümunəsinin salamat qalmış ölçüləri 17,5x16x7 sm olub, üzərindəki hərflər qazma üsulu ilə həkk edilmişdir. Fraqmentdəki hərflərin səliqəli formada qazılması çox güman ki, kitabədə hər hansı bir Quran ayəsinin və ya dini səciyyə daşıyan mətnin yazılmasını ehtimal etməyə əsas verir (6, s. 121). Təəssüf ki, kərpic sındığından və digər kərpiclər tapılmadığından biz kitabədə nəyin yazıldığını oxuya bilmirik (I tablo, 2). Başqa bir bişmiş kərpic fraqmentinin üzərində dulmuş tərəfindən diaqonal şəkildə kərpicin küncünə istiqamətlənmiş ox işarəsi qazılmışdır. Fraqmentdəki digər işarənin yalnız düz xətti qalmışdır. Bunun inşaatla bağlı olan xüsusi bir işarə olduğunu güman etmək olar. Bəzən düzbucaqlı şəkili kərpicin üzərinə qazma üsulu ilə naxışlar salınmışdır. Belə kərpiclərdən birinin üzərində qalınlığı 3 sm olan lentlərdən torşəkilli naxış qazılmış, torun boşluqlarında isə beşguşəli ulduz salınmışdır (I tablo, 3).

Şəmkir şəhər yeri VI qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş böyük ölçülü bişmiş kərpic nümunəsi altıküncüldür. Ölçüləri 40x40x5 sm təşkil edir (I tablo, 6).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maraqlı bişmiş kərpic nümunələri arasında üzərində ulduz təsviri olan beşküncü üzlük kərpicini göstərmək olar. Salamat qalmış hissəsinin ölçüləri 11x10x4 sm-dir. Üzərində qazma üsulu ilə dördguşəli ulduz salınmışdır. Yan divarlarının çəpinə kəsilməsi onun divara kəp yapışmasına xidmət etmişdir (I tablo, 4). Başqa bir bəzək kərpicini kiçik ölçülü olub, altıguşəli ulduz formasındadır. Ölçüləri 10x9,5x4 sm-dir (I tablo, 5). Bu nümunələr Şəmkir sənətkarlarının orta əsrlərdə binaların üz bəzəyində astral naxışlara da müraciət etdiyini göstərir. Ola bilsin ki, belə kərpiclərdən ictimai binaların, məscidlərin və ya sarayların memarlıq bəzəyində istifadə edilmişdir.

Dekor dəstənin hazırlanmasında işlənən bişmiş kərpic elementləri əsasən kiçik ölçülü həndəsi fiqurlar, eləcə də kitabə hissələrindən ibarətdir. Bunlar yüksək bədii təsirə malik olub, hörgüyə xüsusi rəng qatırdı. Güman ki,

orta əsr inşaatçıları əvvəlcədən kərpic lövhələri hazırlayıb, sonra isə naxış elementlərinə müvafiq olaraq müxtəlif formalı fiqurlar şəklində mişarlayırdılar. Əhəngli məhlulda fiqurların yaxşı birləşməsinə təmin etmək üçün onların bucaq altında mişarlanmasına fikir verilirdi. Belə ki, fiqur hissəciyi arxaya doğru nazikləşirdi. Nəticədə, dekor dəstində məhlul görünür, hörgüdə xalça naxışlarını xatırladan bədiilik izlənirdi (10, s.325).

Kərpic dekorunun ən gözəl nümunələrindən biri kimi 2011-ci ildə orta əsr Şəmkir şəhər yerinin VII qazıntı sahəsində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində üzə çıxarılmış ictimai binanın divar qalığını göstərmək olar. Divarın inşasında üzlük materialı kimi işlənmiş bişmiş bəzək kərpic nümunələri xüsusi maraq doğurur (3, s. 262). Ayrı-ayrı həndəsi fiqurlar şəklində olan elementlərin birgə işlənməsi divara yüksək bədiilik, gözəllik bəxş etmişdir (Şəkil 1). Bəzək kərpicləri kiçik ölçülü olub, ölçüləri 12,5x7x5; 15x11x4,7; 20x12-16,5x4; 4x4x4,5; 9x4x5,5 sm-dir. (I tablo, 7; II tablo).

Düzbucaqlı formalı kərpicin üzlüyünün alt hissəsi sivri tağ formasında qazılmışdır. Bu, çox güman ki, boşluğa başqa bir kərpicin oturulması üçün edilmişdi. Kərpicin qalınlığı 10 sm-dir. (II tablo, 5).

Başqa bir dekor elementini sonadək izləmək olmur. Üst hissəsi tağşəkillidir. Üzərinə qazma üsulu ilə xətlər salınmışdır (İnv.933). Kitabənin bir hissəsi olması ehtimal olunan digər dekor elementində isə yalnız ərəb əlifbasının “vav” hərfini sezmək olar (II tablo, 8).

Kaşılar. Kərpic memarlığının inkişafı XII əsrin birinci yarısında şirli kərpic istehsalının yaranmasını şərtləndirdi. Memarlar atmosfer təsirlərinə qarşı dayanıqlığı artırmaq məqsədilə binaların günbəzlərinin tikintisində istifadə olunan kərpiclərə şir çəkirdilər. Şirli kərpiclərin meydana çıxması sonradan kaşıçılığın meydana gəlməsinə və inkişafına təkan verdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan şəhərlərinin memarlığında kaşı bəzəklərinin tətbiqi XII əsrin birinci yarısında meydana gəlmişdir . Kaşı bəzəyinin ilk örnəyi Marağadakı Qırmızı Günbəz türbəsindən (1148) bəllidir. Kaşı əvvəllər tikilinin əsas yerlərində, qurşaq bəzəklərində tətbiq edilsə də, artıq XII əsrin ikinci yarısından davamlı memarlıq elementinə çevrildi (9, s.188; 14, s. 239) .

Tədqiqatçılar Azərbaycan memarlığında tətbiq olunmuş kaşılardan öz formasına görə iki tip ayırmışlar: müstəqil işlənən kaşılar və mozaika dəsti üçün hazırlanan kaşı elementləri. I tipə kvadrat, altıbucaq, romb, çoxguşəli, düzbucaqlı olmaqla böyük ölçülü kaşılar daxildir. II tip səkkizguşəli ulduzlar, ulduzlararası boşluqları dolduran xaçvari, vergül, yarım dairəvi və s. formalı kiçik ölçülü kaşılardan ibarətdir (1, s. 151 ; 10, s. 325).

Orta əsr Şəmkir şəhər yerində də kaşı nümunələrinə təsadüf olunmuşdur. Burada kaşı nümunələrinə kütləvi şəkildə rast gəlinməsə də, tapılmış nümunələr orta əsr Şəmkir şəhərində üzlük materialı kimi kaşılardan istifadə edildiyini sübut edir (7, s. 321-322). Buradakı kaşı tapıntıları düzbucaq, altı-

bucaq, rombvari, çoxbucaq formalı kaşılardan qırıqlarıdır və tədqiqatçıların I tipə aid etdikləri müstəqil işlənən kaşılardan təmsil edirlər (III tablo, 1-3). Onlar əsasən fraqmentlər şəklində tapılmışdır. Aşkar edilmiş kaşı nümunələri firuzəyi, göy, yaşıl şirlə şirlənmişdir. Firuzəyi kaşılardan üstünlük təşkil edir. Bütöv nüsxə altıküncü olub, göy rəngli şirlə şirlənmişdir. Ölçüləri 12,6x11,6x1,5 sm-dir (III tablo, 3).

Yaşıl şirlə şirlənmiş, üzəri relyefli naxışla bəzədilmiş kaşı fraqmentləri diqqəti cəlb edir. Bunlardan birinin üzərində həndəsi naxış elementləri sezilsə də, kaşı qırıldığından naxışı tam izləmək olmur. Ölçüləri 5x3,8x1,5 sm-dir (4, s.395, inv.42). Digər yaşıl şirli kaşı qırığı dairəvi formalı, müstəvi şəkilli olub, üst tərəfinə qazıma üsulu ilə nəbati naxış salınmışdır. Diametri 7,8 sm-dir (III tablo, 4).

Şəmkir kaşılarının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onların arxa tərəfində rombvari fiqurlar yaradan və biri digərini kəsən qazıma xətlərin olmasıdır. Görünür, bu qazıma xətlər, fiqurlar “kaşının kirəc məhlulu ilə divar səthinə möhkəm yapışmasına xidmət etmişdir” (4, s.390). Nümunə üçün qeyd etmək lazımdır ki, aşkar edilmiş kaşı fraqmentlərindən biri çoxbucaqlı formada olub, üzərinə firuzəyi şir çəkilmişdir. Arxa tərəfində rombvari kəsiklər vardır. Kəsiklər qazıma halında salınmışdır. Bu isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kaşının divara yaxşı yapışmasını təmin edirdi. Fraqmentin uzunluğu 10 sm, eni 5,5-7 sm-dir. Qalınlığı kənarında 2,5 sm, orta hissədə 3 sm-dir.

Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş kaşılardan həm də gilinin tərkibinə görə iki yerə ayırmaq olar. Belə ki, bəhs edilən dövrdə kaşılardan böyük əksəriyyəti əsasən qırmızı- kərpic rəngli gillə bişirilmişdir. Digər növ kaşılardan gilinin tərkibi isə fayansın tərkibinə oxşayır. Belə kaşılardan biri Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş düzbucaqlı və ya kvadrat şəkilli kaşının fraqmentidir. Firuzəyi rəngli olub, üzərinə basma üsulu ilə nəbati naxış salınmışdır. Gilinin tərkibi qum qatışıqlı açıq rəngdədir (III tablo, 2).

Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmiş kaşılardan bəzən epigrafiq bəzəklərin tərtibatında da istifadə olunurdu. Məsələn üçün, bəzəkli kaşı üzərinə qazma üsulu ilə, çiçəkli kufi xətti ilə kitabə salınmışdır. Bu kaşının yalnız iki fraqmenti tapılmışdır. Fraqmentlərdə kitabənin bir neçə hərfini oxumaq olar. Hər bir fraqmentin kənarlarının hündürlüyü 2,6 sm, ortası 3 sm-dir. Kaşı firuzəyi şirlə işlənmişdir. Naxışın yerliyi isə qara rəngdədir (III tablo, 5).

Kaşı və ya dekorativ əşya yan ləçəklərində oyuq salınmış üç ləçəkli qönçə şəkillidir. Oyuqlardan hər birinin dərinliyi 0,4 mm-dir. Fraqmentin üst ləçəyi üçbucaq formalıdır. Eni 6 sm, salamat qalmış hündürlüyü 5,5 sm-dir.

Maraqlı kaşı fraqmentlərindən biri ellipsvari müstəvi üzərində yerləşən və onu ikiyə bölən yarım dairəvi arakəsmə divar formasındadır. Divarın bir tərəfində qırıqların olması onun mürəkkəb quruluşa malik olmasından xəbər verir. Tapıntının üst tərəfi firuzəyi şirlə şirlənmişdir. Saxsısı sıx, rəngi çəhrə-

yıdır. Kaşı tam şəkildə tapılmadığından üzərindəki naxışı izləmək olmur. Salamət qalmış uzunluğu 12 sm, eni 6,5 sm, müstəvi üzərində divarın hündürlüyü 4 sm, qalınlığı 2 sm-dir (III tablo, 6).

Gəc bəzəyi. Gəctərəşliq Azərbaycan memarlığında geniş yayılmış dekorativ sənət növlərindəndir. Gəc, tərkibində gips və gil olan süxurun yandırılmasından alınan materialdır. Ondan hazırlanan məhlul mexaniki möhkəmliyinə, bərkimə prosesinin asan tənzim olunmasına, eləcə də yüksək bədii plastikliyinə görə tikintidə həm yapışdırıcı, həm də üzlük materialı kimi geniş işlədilmişdir. Memarlıq bəzəyi işlərində narın üyüdülmən və ağ rəngi ilə seçilən əla növ gəcdən istifadə edilirdi (12, s. 192; 9, s.187).

Gəc bəzəyi iki üsulla yerinə yetirilirdi. Birinci üsulda dayaz səth üzərində xətlər cızılırdı. İkinci üsulda həcmli dərin oymadan istifadə edilir və bəzək elementlərinə yüksək qabarıqlıq verilir. Bu oyma bəzəklərdə Azərbaycan gəctərəşləri böyük ustalıq göstərmişlər (9, s. 188).

Gəctərəşlər çoxqatlı oyma işləri aparmaqla daha mürəkkəb və zəngin quruluşlu bəzək kompozisiyaları yaradırdılar. Orta əsr Dərbənd şəhərinin arxeoloji qazıntılarından saray kompleksinin dekorunda tətbiq olunmuş və yüksək bədiiliyi ilə fərqlənən üçtəbəqəli gəc bəzəklər aşkar edilmişdir (11, s.114-115).

Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri arasında gəc bəzəklər xüsusi yer tutur. Burada gəc üzərində həkk edilmiş oyma naxış elementləri əsasən həndəsi və nəbati xarakterli olub, dərin batıqlar, üçbucaq, romb, dairə, vergül, ərəb əlifbasının ayrı-ayrı həfləri şəkildədirlər. Gəc bəzəklərin əsasən fraqmentlər şəkildə tapılması kompozisiyalar haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan vermir (IV tablo).

Bəzən epigrafik bəzəklərin tərtibində də gəc üzrə oymalardan istifadə edilmişdir. Şəmkir şəhər yeri VI qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş bişmiş kərpicə vurulmuş gəc üzərində həkk edilmiş kitabə daha çox maraq doğurur. Kitabədə ərəb dilində “hakimiyyət Allaha məxsusdur” sözləri yazılıb (8, s.21).

Şəmkir şəhər yeri IV qazıntı sahəsində yerləşən monumental binanın tədqiqi zamanı gəc bəzəklərin fraqmentləri kütləvi şəkildə aşkar edilmişdir. IX-X əsrlərə aid edilən təbəqədə aşkar edilmiş bu nümunələr binanın divarlarının gəc naxışlarla bəzədildiyini düşünməyə əsas verir. Bunun üçün divara gəc suvaq vurulurdu. Daha sonra isə ikinci qat salınırdı və oyma naxışla bəzədilirdi. Gəc bəzəklər daha çox binanın interyerində işlədilirdi. Bəzi oyma naxışların göy rəngli fonda salınması onların bədiiliyini artırmış, tikilinin interyerinə əlavə rəng qatmışdır.

Ümumilikdə, memarlıq bəzəklərinin nəzərdən keçirilməsi orta əsrlərdə Şəmkirdə şəhər həyatının, sənətkarlığın, incəsənətin inkişafı barədə dolğun təsəvvür yaradır və bütövlükdə, Azərbaycan memarlığının IX-XII əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsi keçirdiyini düşünməyə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. Bakı, Elm, 2007, 608 s.
3. Dostiyev T. M, Bəşirov R.Y, Hüseynli N.N, Mirzəyev R. H. “Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar”. *Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2011*. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2012, s. 248-265.
4. Dostiyev T. M, Bəşirov R.Y, Hüseynli N.N, Mirzəyev R. H. “Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar”. Bakı, Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
5. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979, 202s.
6. Həbibov X.X. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış bəzi kərpic nümunələri haqqında. *Azərbaycan Arxeologiyası jurnalı, №2*, Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2009, s. 118-122.
7. Həbibov X.X. Orta əsr Şəmkir şəhərinin inşaat keramikası, Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. *Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, Çarşıoğlu, 2012, s. 320-331.
8. Orta əsr Şəmkir şəhər yeri. *Şəmkir arxeoloji ekspedisiyasının tədqiqatları 2009*, Bakı, Çarşıoğlu, 2010, 268 s.
9. Qiyasi C. Nizami dövrü Azərbaycan memarlığı. Bakı, Elm, 1991.
10. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Москва, Наука, 1966, 562 с.
11. Кудрявцев А.А. Раскопки в цитадели древнего Дербента. *Археологические открытия 1973 г.* Москва, Наука, 1974, с.114-115.
12. Мамедзаде К.М. Строительное искусство Азербайджана. Баку, Элм, 1983, 338 с.
13. Саркисов Н.А. Керамика в архитектурных памятниках Азербайджана. *Учёные записки Политехнического Университета. Вып. VIII*. Баку, 1962, с.122-135.
14. “Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XI веков”. Т. I. Керамика. Самарканд-Ташкент, 2011.
15. Pope A.U. Persian Architecture. London, Thames and Hudson, 1965.

Summary

Architectural décors of Medieval Shamkir city

Khagani Habibov

Azerbaijan National Academy of Science, Institute of Archeology and Ethnography, Azerbaijan.

This article deals with some architectural decors found in the medieval town of Shamkir. The archaeological excavations revealed interesting samples of the architectural decor, such as brick decors, glazed tiles and lime tiles. Brick decors are divided into two parts: 1) large-sized, independently used brick decors; 2) small-sized brick decors, used in the preparation of decor set. Some samples were mainly glazed turquoise and were giving exceptional beauty to the buildings. Lime decor was also used in the decoration of public and religious buildings. The inscription where have been given letters is in Arabic and it's made by Kufic script. So the Arabic writing, carved on the lime surface, says: "the power belongs to the Allah".

Key words: Middle ages, Shamkir, brick decors, glazed tiles, lime tiles.

Резюме

Архитектурные декоры средневекового городища Шамкира

Хагани Габиров

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт археологии и этнографии, Азербайджан.

Ключевые слова: Средние века, Шамкир, облицовочный кирпич, изразцы, гяжевые плитки.

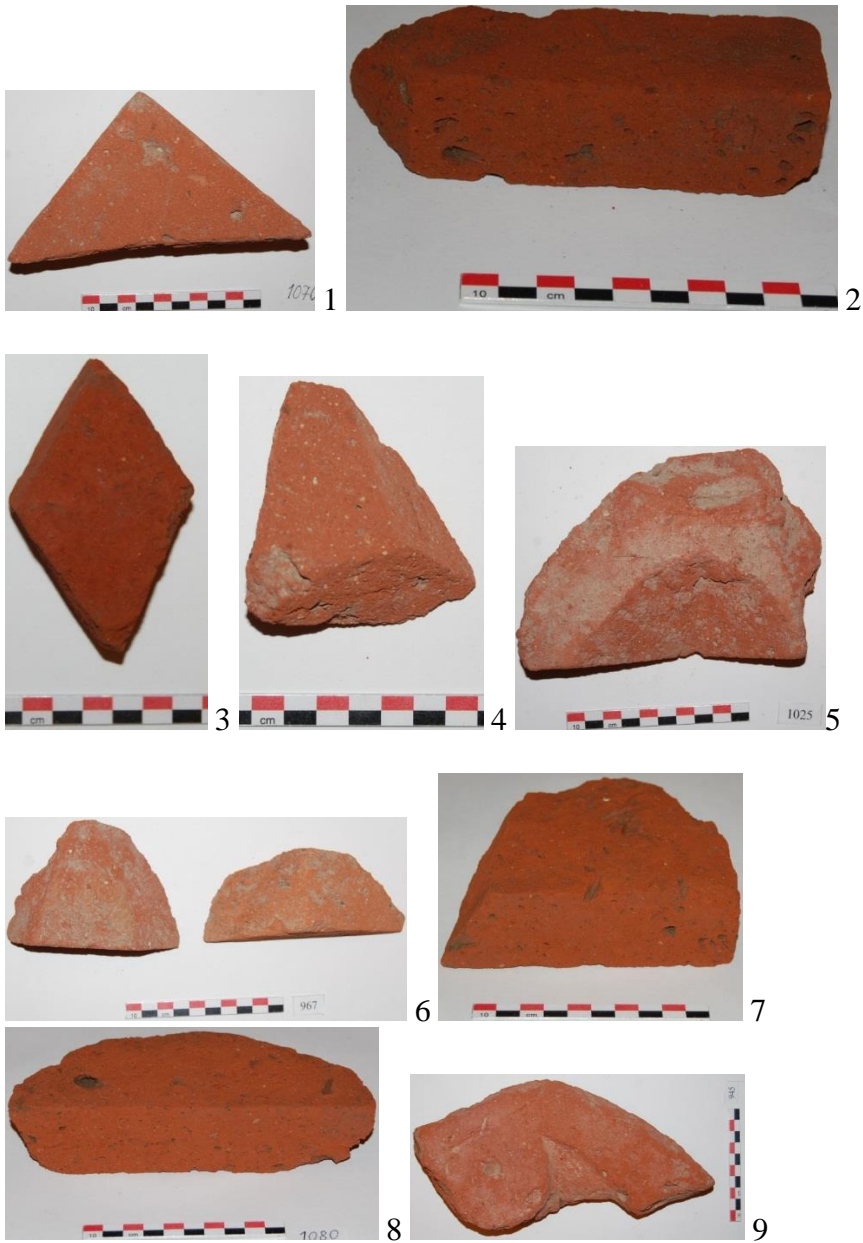
Статья посвящена архитектурному декору средневекового городища Шамкир, который представлен облицовочными кирпичами, изразцами и гяжевыми плитками. Изразцы делятся на 2 группы: 1) больших размеров, самостоятельно используемые изразцы; 2) изразцы малых размеров, которые использовались в декоративных наборах. Изразцы глазурованные бирюзовым цветом придают строению особую красоту. В художественном оформлении общественных и культовых зданий применялся также гяжевый декор. На найденных здесь гяжевых надписях были написаны такие слова: "Власть принадлежит Аллаху".

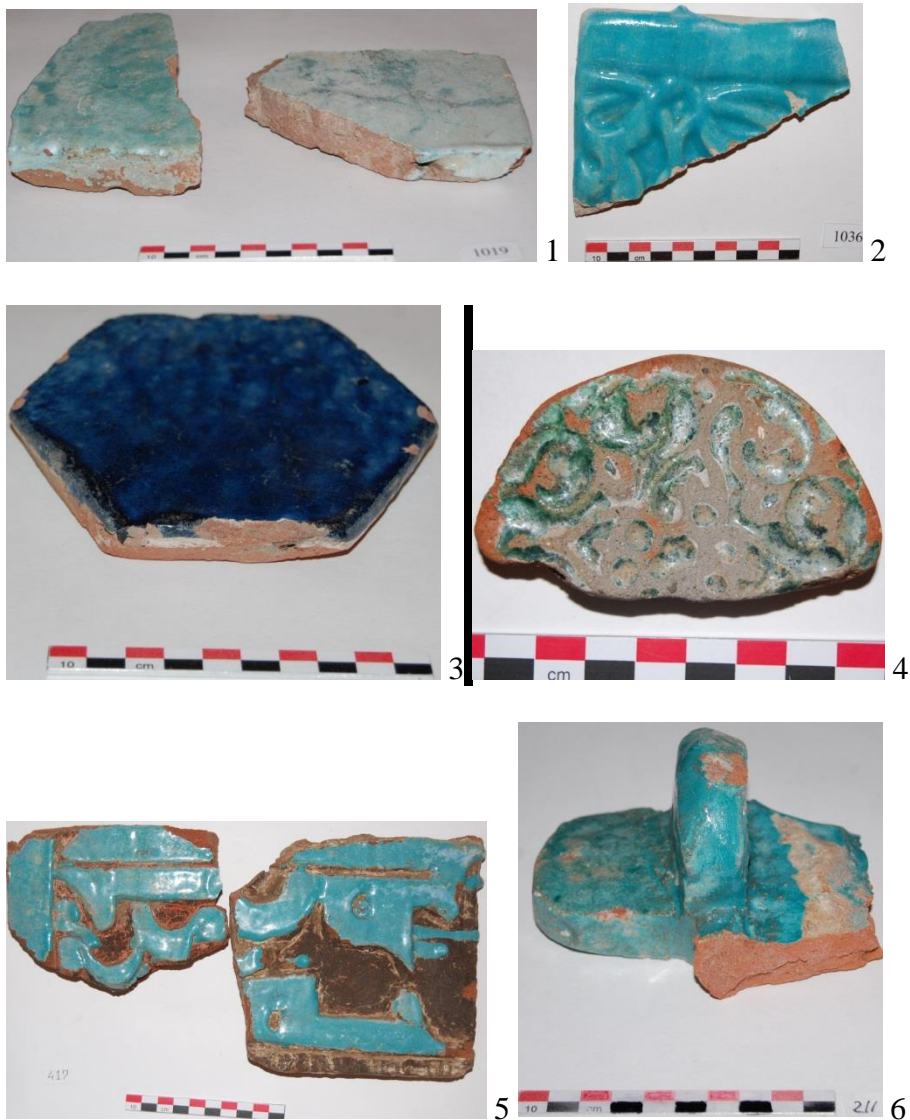
Bezəkli divar qalıqları

I tablo. 1-Üzərində insan əlinin əksi olan kərpic;
 2- Üzərində kitabə olan kərpic;
 3-5,7 – bəzək kərpicləri; 6- altıkünclü, böyük ölçülü kərpic

II tablo. Bəzək kərpicləri.

III tablo. Kaşı nümunələri.

1

2

84

3

4

5

6

IV tablo. Gəc bəzəklər.

Исторические связи Ширвана и Золотой Орды в XIII – XIV вв., на примере распространения поливной керамики

Сергей Бочаров, Айрат Ситдигов

Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики
Татарстан, Российская Федерация

Ключевые слова: Азербайджан, Ширван, Золотая Орда, производство поливной керамики в Средние века, импорты, историческая география.

В этой заметке мы попытаемся проследить торговые связи крупных городов Золотой Орды в XIII – XIV вв. с коммерческими центрами исторической области Азербайджана - Ширвана на примере одной из категорий массового археологического материала – поливной керамики.

На археологических памятниках Золотой Орды поливная керамика произведённая в мастерских Ширвана была впервые выделена из общего массива находок И.В. Волковым (2, с. 45-50). Эти изделия представлены преимущественно крупными чашами, на кольцевом поддоне, с массивным отогнутым наружу горизонтально венчиком (Рис. 1, 1, 2; 2, 4; 3, 1, 2; 4, 1, 3, 9), а также чашами меньшего размера с ровным вертикально отогнутым венчиком (Рис. 1, 4, 7; 4, 5). Декор выполнен в технике сграффито и резерва. Большая часть сосудов украшена поливой нескольких цветов - кроющая глазурь жёлтая с подцветкой марганцем, зелёной и коричневой поливой. Встречаются монохромные сосуды с поливой зелёного цвета, украшенные орнаментом выполненным тонкой врезной линией (Рис. 1-4). Формовочные массы пластичные, без видимых отошителей, с незначительным количеством естественных включений песка и слюды. Цвет черепка ярко-красный (2, с. 45; 5, с. 663-666; 6, с. 550; 9, с. 430).

Поливная керамика ширванского производства обнаружена в культурных напластованиях большинства археологически исследуемых городов центральной части золотоордынского государства. В городе Болгар (Спасский район Республики Татарстан) обломки таких сосудов зафиксированы на раскопе СХСІХ (10, с.16-18; 11, с. 13-15) при изучении жилой застройки северо-восточной части городища (Рис. 1, 4-6). Фрагменты посуды ширванского производства зафиксированы как в качестве подъёмного материала (7, с. 131, 141), так и в процессе археологического исследования территории Увекского городища (юго-вос-

точная часть города Саратов, Саратовская область): 2 фрагмента найдены в раскопе VII (в слое 1310-1360 гг.) и 12 фрагментов происходят из раскопа IV (1270 -1300 гг.) (Рис. 2).⁷² Фрагмент венчика полихромной чаши с орнаментом сграффито найден в раскопе I-11 (1300 – 1360 гг.) Водянского городища (севернее села Дубовка, Волгоградская область) (8, с. 187). Крупные фрагменты двух ширванских чаш найдены в раскопе XLII Селитренного городища (северо-западнее села Селитренное, Астраханская область) (Рис. 3) (1, с. 235). На городище Мошаик (северная часть города Астрахань, Астраханская область) три фрагмента керамики найдены в раскопе I-2011 года и два фрагмента – в шурфах 5 и 7 2013 года (Рис. 1, 7, 8) (неопубликованные материалы раскопок экспедиции Института археологии им А.Х. Халикова АН РТ под руководством И. Ю. Мирсияпова и А.Г. Ситдикова). В качестве подъёмного материала при археологических разведках на Маджарском городище (восточнее города Будёновск, Ставропольский край) найдена целая серия ширванских сосудов (Рис. 4) (4, с. 202). В золотоордынском городе Азак (дельта реки Дон, г. Азов, Ростовская область) поливная керамика Ширвана зафиксирована в нескольких раскопах в культурных слоях, датируемых серединой XIV в. (Рис. 1, 1-3) (6, с. 551; 9, с. 432). Находки ширванской поливной керамики известны на Царёвском городище (западнее села Царёв, Волгоградская область), городище Красный Яр (западная окраина села Красный Яр, Астраханская область) и Самосдельском городище (дельта реки Волга, Астраханская область) (2, с. 46).

По мнению И.В. Волкова в скором времени находки поливной керамики ширванского производства в комплексе с византийскими амфорами могут стать надёжным хронологическим индикатором для выявления археологических слоёв XIII в. на городских памятниках Золотой Орды (3, с.119).

Заключение. Сегодня поливная керамика Ширвана в качестве импортов зафиксирована во всех крупных городах центральной части Золотой Орды, на которых проводятся археологические исследования (Болгар, Увек, Бельджамен – Волянское, Новый Сарай – Царёвское, Сарай – Селитренное, Красный Яр, Мошаик, Самосдельское, Маджар, Азак). При дальнейших исследованиях необходимо выяснить поступала ли поливная керамика ширванского производства в городские центры восточной (Хорезм, Северный Пикаспий) и западной (Северное Причер-

⁷² Авторы выражают благодарность Д. А. Кубанкину за предоставленную возможность использовать материалы его раскопок.

номорье от Дона до Дуная, Крымский полуостров) частей Золотой Орды.

Наше исследование показало, что торговые связи исторических районов Азербайджана с городскими центрами Золотой Орды были достаточно интенсивными и хорошо фиксируются на примере такой массовой группы археологического материала как поливная керамика.

Литература:

1. Валиев Р. Р., Пигарёв Е. М., Мухамадиев А. Г., Ситдииков А.Г. Археологические исследования «Большичного бугра» Селитренного городища 2006-2009 гг. // *Поволжская археология*, Казань, 2013, №2, С. 212-251.
2. Волков И. В. Ширванский керамический импорт в золотоордынских городах // *Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы Международной конференции, посвящённой 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной*. Москва: Государственный Музей Востока, 2000, С. 45-50.
3. Волков И. В. Проблемы выделения золотоордынских поселений XIII в. на Нижней Волге // *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. Тезисы докладов III Международной научной конференции, посвящённой 75-летию со дня рождения Г. А. Фёдорова-Давыдова (1931 – 2000)*. Москва: Нумизматическая литература, 2006. С. 118-119.
4. Волков И. В. Керамика Золотоордынского города Маджар // *Материалы Первого Маджарского археологического форума. Археология Евразийских степей* 23. Казань: Издательский дом Казанская недвижимость, 2016. С. 139-222.
5. Достиев Т. М. Поливная керамика средневекового города Шамкир // *Поливная керамика Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. Том. 2*. Казань, Кишинёв: Stratum plus, 2017. С. 639-674.
6. Кравченко С. А. Парадная керамика из раскопок Азака // *Поливная керамика Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. Том. 2*. Казань, Кишинёв: Stratum plus, 2017. С. 539-560.
7. Кубанкин Д. А., Масловский А. Н. Предметы импорта с Увекского городища (случайные находки из фондов Саратовского областного музея краеведения) // *Поволжская археология*. Казань, 2013 №3, С. 130-155.
8. Лапшин А. С., Мыськов Е. П. *Исследования на Водянском городище в 2011-2012 гг.* Волгоград: Перо, 2013. 216 с.
9. Масловский А. Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика // *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г.* 21. Азов: Азовский музей заповедник, 2006. С. 308-473.
10. Ситдииков А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Куликов А. В., Лесная Е. С., Яворская Л. В. Раскоп СХСІХ. // *Археологические исследования 2014 г.: Болгар и Свяжск*. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 2015. С. 16-18.
11. Ситдииков А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Лесная Е. С., Яворская Л. В., Данильченко А. И. Раскоп СХСІХ // *Археологические исследования 2015 г.: Болгар и Свяжск*. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 2016. С.13-15

Xülasə

Şirli keramikanın yayılmasına əsasən XIII-XIV əsrlərdə Şirvan və Qızıl Orda tarixi əlaqələri

Sergey Bocharov, Ayrat Sitdikov
(Kazan, Rusiya Federasiyası)

Məqalədə XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Ordanın əsas şəhərləri ilə Azərbaycanın tarixi regionu olan Şirvanın ticarət mərkəzləri arasındakı ticarət əlaqələrindən bəhs olunur. Şirli qablar kütləvi arxeoloji materialların bir hissəsidir. Şirvan emalatxanalarında hazırlanan, Qızıl Orda abidələrində tapılan çoxlu miqdarda şirli keramika məmulatının təhlilinə ilk dəfə İqor Volkovun araşdırmalarında rast gəlinmişdir. Həmin şirli keramika basilica olaraq halqavari oturacaqlı, geniş, yanlara açılan divarları olan boşqablar və hündür, şaquli divarları olan kasalarla təmsil olunub. Onlar sgraffito və yerliyi qazaraq naxış işləmələrini üzə çıxarma üsulları ilə bəzədilmişdir. Qabların əksəriyyəti polixrom dekora malikdir. Şir sarı rənglə örtüb yaşıl və qəhvəyi ilə rənglərlə işlənərək açıq sarı şirlə şirləniblər. Monoxrom qablar isə nazik cızma xətlə ilə bəzədilərək yaşıl şirlə şirlənib. Hazırda Şirvanın şirli qabları Qızıl Ordanın mərkəz hissəsinin arxeoloji qazıntıları aparılmış bütün əsas şəhərlərindən (Bolqar, Ukek, Beljamen – Vodianskoe, Yeni Saray –Tsarevskoe, Saray – Selitrennoe, Krasnıy Yar, Moşacik, Samosdelskoe, Macar, Azak) aşkar olunub. Gələcək araşdırmalarda Şirvan keramikasının Qızıl Ordanın şərq (Xorezm, Şimali Trans Xəzər ərazisinin) və qərb (Don çayından Dunay çayı və Krım yarımadasına qədər Şimali Qara dəniz ərazisi) bölgələrinin əsas mərkəzlərinə yayılmasını müəyyənləşdirmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycanın tarixi regionları və Qızıl Ordanın mərkəz hissəsi arasında çox sıx ticarət əlaqələri olmuşdur və bu məsələlər şirli qablar kimi arxeoloji materiallarla sübut olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şirvan, Qızıl Orda, Orta əsrlərdə şirli qab istehsalı, idxal, tarixi coğrafiya.

Summary

Historical connections of Shirvan and the Golden Horde in the 13th–14th centuries, on the basis of the distribution of the Glazed Pottery

Sergei Bocharov, Airat Sitdikov
(Kazan, Russian Federation)

In this article we will try to mark the trade links of the major cities of the Golden Horde with the commercial centers of the historical region of Azerbaijan – Shirvan in the 13th – 14th centuries. On the example of one of the categories of mass

archaeological material – Glazed Pottery. Glazed Pottery made in the workshops of Shirvan, on the monuments of the Golden Horde was first isolated from the general massif of finds by Igor Volkov. Ceramics is represented mainly by large bowls, on foot-ring, with a massive horizontal rims and smaller bowls with a straight, vertical rims. The decor is made in the technique of sgraffito and reserve. Most of the vessels are decorated with glaze of several colors, covering the glaze is yellow with the coloring, green and brown, and monochrome vessels with green glaze, decorated with thin sgraffito line. Today, the Glazed Pottery of Shirvan as imports have been recorded in all the major cities of the central part of the Golden Horde, where archaeological research is conducted (Bolgar, Ukek, Beljamen - Vodianskoe, New Saray - Tsarevskoye, Saray - Selitrennoye, Krasny Yar, Moshajik, Samosdelskoe, Madjar, Azak). In further studies necessary to find as ceramics of the Shirvan production went to the urban centers of the eastern (Khorezm, Northern Trans Caspian Area) and western (Northern Black Sea Region from the Don to the Danube and Crimean peninsula) parts of the Golden Horde. The trade relations of the historical regions of Azerbaijan with the city of central part of the Golden Horde were quite intense and recorded even on the example of such a mass group of archaeological material as Glazed Pottery.

Key words: Azerbaijan, Shirvan, the Golden Horde, the Glazed Pottery production in the Middle Ages, imports, historical geography.

Рис. 1. Поливная керамика ширванского производства. Азак 1–3 (по С.А. Кравченко); Болгар 4–6; Мошаик 7, 8.

Fig. 1. Glazed Pottery of Shirvan production. Azak 1-3 (after S.A. Kravchenko); Bolgar 4-6; Moshajik 7, 8.

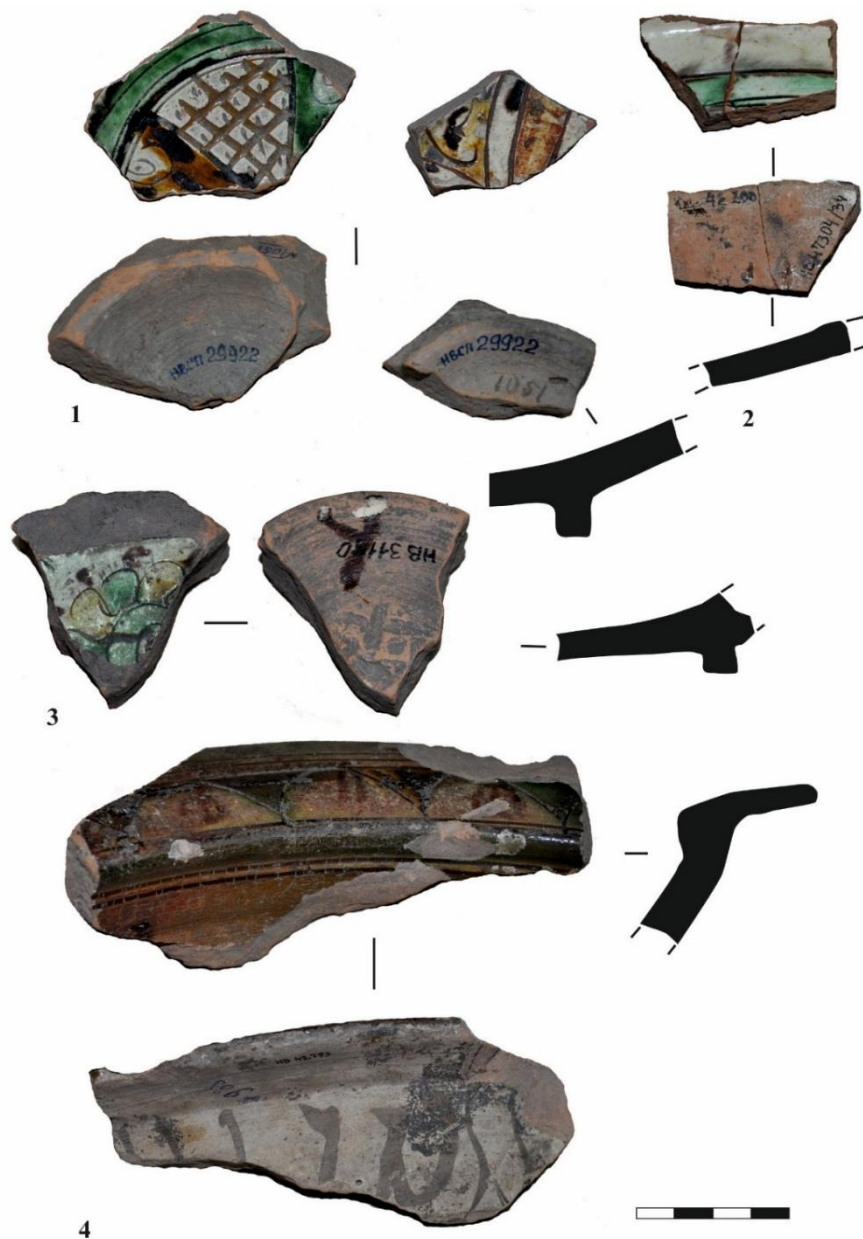

Рис. 2. Поливная керамика ширванского производства. Укек (по Д.А. Кубанкину).

Fig. 2. Glazed Pottery of Shirvan production. Ukek (after D.A. Kubankin).

Рис. 3. Поливная керамика ширванского производства. Селитренное городище (по Р.Р. Валиеву, А.Г. Ситдикову и др).

Fig. 3. Glazed Pottery of Shirvan production. Silitrenoe site (after R.R. Valiev, A.G. Sitdikov and al.).

Рис. 4. Поливная керамика ширванского производства. Маджар (по И.В. Волкову)

Fig. 4. Glazed Pottery of Shirvan production. Madjar (after I.V. Volkov).

Naxçıvanın orta əsr şəhərləri: Aza

Bəhlul İbrahimli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Aza şəhər yeri, Narınqala

Tarixi və arxeoloji məlumatlar. XIII əsrin birinci qərinasını Naxçıvan ərazisi üçün işğallar və dağıntılar dövrü adlandırsaq heç də səhv etmərik. 1202-1203-cü illərdə, 1210-cu ildə gürcülərin dağıdıcı hücumları nəticəsində Naxçıvanın şəhər və kəndləri talan edilmiş, əhalisi sürgünə aparılmışdı. 1221-ci ildə monqollar Naxçıvanın bütün şəhər və kəndlərini dağıdıb əhalisini qılıncdan keçirdilər. 1225-ci ildə Naxçıvan Xarəzmşah Cəlaləddinin əlinə keçir, 1231-ci ildə isə monqollar yenidən hücumu keçib Naxçıvanı tutur, talan, qarət edib sonra da yandırirlər (1, s. 97-101). Monqolların işğalı Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların tarixində dönüş nöqtələrindən biri idi. Bu işğalın nəticəsində əhalinin həyatının bütün sahələrində böyük dəyişikliklər baş vermişdi.

XIII-XIV əsrlərin siyasi tarixi ərəb, fars və türk dilli mənbələrdə, eləcə də Avropa səyyahlarının əsərlərində az-çox işıqlandırılsa da, lakin hadisələrin gedişinin Azərbaycan şəhərlərinin və kəndlərinin həyatına bilavasitə necə təsir etdiyini tam şəkildə anlamaq və işıqlandırmaq üçün bu mənbələrdə olan məlumatlar kifayət etmir, eyni zamanda monqolların işğalı ərəfəsində yerli mədəniyyəti bütün elementləri ilə öyrənməyə də imkan vermir. Bu problemlərin həlli, yalnız Azərbaycan şəhərlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində mümkün olmuşdur. Gəncədə, Beyləqanda (2, s. 85-97), Şamaxıda (3. s.76-97) Xaraba Gilanda (4, s. 29) və Şəmkirdə (5, s. 31) aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, monqolların işğalından sonra şəhər həyatı tənəzzülə uğrayır. Naxçıvan şəhərində geniş arxeoloji qazıntılar aparılmasa da, şəhərin monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay tərəfindən dağıdılması haqqında tarixi mənbələrin məlumatları vardır (6, s. 78). Monqol hücumları nəticəsində baş vermiş dağıntılardan sonrakı tənəzzül XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərinə - Qazan xanın (1295-1304) islahatlarına qədər davam etmişdir. Qazan xanın islahatlarından sonra bəzi şəhərlər yenidən bərpa olunur, bəziləri isə birdəfəlik tərk edilir, onların yaxınlığında yeni şəhərlər yaranır və inkişaf etməyə başlayır.

Belə yeni yaranmış şəhərlərdən biri də, Kiran şəhəri monqollar tərəfindən dağıdıldıqdan (şəhərin cənubunda yerləşən sənətkarlıq məhəllələrindən və qala divarından kənarında yaşayan əhalidən başqa) və şəhər tərk edildikdən sonra, ondan 1 km cənubda Gilan çayın sol sahilində, onun şimaldan Araz çayına töküldüyü yerdə yaranan Aza şəhəridir. Kiran şəhəri əhalisinin kəsib

təbəqəsi əsasən Azaya və yaxınlıqdakı, xüsusən dağlıq ərazidə yerləşən kəndlərə, imkanlı ailələr isə Yaxın Şərqi monqol hücumuna məruz qalmamış şəhərlərinə köçmüşdülər. Bunu sonradan həmin şəhərlərdə Kirani, Girani nisbəsi ilə tanınan dövlət xadimləri, alimlər və dini şəxsiyyətlərin olması da sübut edir.

Aza şəhəri özü də qədim yaşayış məskənidir və mixi yazılarda Manna dövləti ərazisində bölgə kimi adı çəkilir. Daha sonra antik mənbələrdə də şəhər kimi qeyd olunur. Lakin mixi yazılardakı məlumatların bir-birinə çox yaxın yerləşmiş Aza və Kiran şəhərlərindən hansına aid olduğunu dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, Kiran şəhərinin qədim adının Aza olduğu haqqında da tədqiqatçıların ehtimalı vardır (7, s. 33-40). Bundan başqa, Kiran dağıldıqdan və əhalisinin çox hissəsinin Azaya köçməsindən sonra bir-neçə əsr bölgə Aza-Kiran, Aza-Ciran, Aza-Giran kimi tanınmışdır. Bəzi XIV əsr mənbələrində bölgə Arran-Giran kimi də adlanmışdır (8, s. 251). Ümumiyyətlə, Gilan çayı vadisində yeni bir şəhərin yaranması tarixi zərurət idi: 1. Dağıdılmış Kiran şəhərinin əhalisi alışdıqları şəhər həyat tərzini Azada davam etdirdilər; 2. Burada yeni şəhərin yaranması üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait var idi; 3. İslam dövründə şəhərlərin yaranması və inkişafı mədəni tərəqqinin qanunauyğunluqlarından biri idi.

Müsəlman Şərqi, o cümlədən, Azərbaycanda urbanizasiyanın sürətlənməsi özünü şəhərsalma fəaliyyətinin genişlənməsində, şəhər həyat tərzinin möhkəmlənməsində, sosial-psixoloji kontekstin dəyişməsində, yeni tip şəhərlərin formalaşmasında göstərirdi (9, s. 9). Şəhərlərin yaranmasına və inkişafına təkan verən bir səbəb də Səlcuqlu imperiyası daxilində müsəlman ölkələri arasında sıx iqtisadi-mədəni əlaqələrin monqolların hücumundan sonra da davam etməsidir. Aza şəhər yerindən tapılmış, Mardin Artuklularından Nəsirəddin Artuk Arslana (120(0)1-1239) (10. s. 468) məxsus mis sikkənin tapılması da bunu sübut edir (Şəkil 1, a).

Yazılı mənbələrin məlumatları və arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, Aza şəhəri eyni adlı kəndin yerində, Kiran şəhəri süqut etdikdən bir müddət sonra - XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərindən dirçəlməyə başlamış, XIV əsrdə dəfələrlə (xüsusən 1385-ci ildə Toxtamışın xanın, 1386-cı ildə isə Əmir Teymurun hücumları zamanı) dağıntıya məruz qalmış (11, s. 38), XVI əsrin sonunda baş vermiş sonuncu dağıntıdan sonra özünə gələ bilməmiş, XVII əsrin əvvəllərində artıq şəhər statusunu birdəfəlik itirmişdir. XVI əsrin ikinci yarısından sonra bölgədə şəhər kimi Ordubad dirçəlməyə başlamış və bölgənin iqtisadi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Lakin, Aza-Ciran adından Çar Rusiyasının Naxçıvanı işğalına qədər istifadə olunmuşdur.

Aza şəhəri əsasən Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə (xüsusən XV əsrin birinci yarısında) sürətlə inkişaf etməyə başlamış, ərazisi genişlənərək Gilan çayın hər iki sahilini tutmuşdur. Bu zaman teymurilərə qarşı əsas

qüvvə olan qaraqoyunlular Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır, şəhərlərdə yeni müdafiə sistemləri qurur, qalaları mihkəmlədirdilər (12, s. 39-69).

Aza şəhərinin əsas tikililəri də Qaraqoyunlular və ilk Səfəvi şahları dövrünə aiddir. Aza şəhəri abidələrinin XX əsrin əvvəllərinə olan vəziyyəti haqqında Sısoyev V.M. ətraflı məlumat verir (13, s. 93-96). Bu tikililərdən salamat qalanı Gilan çay üzərindəki beştağlı Aza körpüsüdür (Şəkil 1, b). Qeyd edək ki, Gilan çay Naxçıvanın Arpa çaydan sonra ikinci böyük sulu çayıdır, yalnız yay aylarında çayın suyu azalır və ona görə də ilin çox hissəsində (payızın ortalarından ta yaya qədər) çayın suyu çox olduğundan hər iki sahilinin daimi əlaqəsi körpüsüz mümkün deyil. Körpü narınqalanın cənub-qərb tərəfində, qala divarından 8-10 m aralıda yerləşir. Sumbatan dizə kəndinin cənubundakı pırə yaxın, Gilan çayı üzərindəki Kiran şəhəri dövrünə aid körpülər dağıldıqdan sonra Aza körpüsünün tikilməsinə ehtiyac yaranmışdı. Belə ki, Kiran körpüləri Azadan 1km-ə yaxın məsafədə yerləşdiyindən əhalinin istifadəsi üçün də o qədər əlverişli deyildi. Aza şəhərinin əkin bağlarının Araz çayı kənarında yerləşməsi də burada körpü salınmasını zəruri edirdi. Körpünün şimal tərəfindəki, XIX əsrə aid kitabə onun real inşa tarixini (XV-XVI əsrlər) deyil, ola bilsin ki, təmir olunduğu tarixi (1828-ci il) göstərir. Bunu şəhərin əsas möhtəşəm tikililərinin – narınqalanın (Şəkil 2), üç türbənin (Şəkil 3), 40-a qədər qəbirüstü sənduqənin, ondan artıq qəbirüstü qoç heykəlinin, məscid və minarənin, hamamın, iki pirin məhz XV-XVI əsrlərə aid olması da sübut edir. XVII əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər Aza və ona yaxın ərazilərdə heç bir möhtəşəm bina və ya əsaslı bir tikili olmamışdır. Ona görə də, Aza körpüsünün 1828-ci ildə tikilməsi haqqında məlumat erməni saxtakarlığıdır. Təsəvvür edin, 1827-ci ildə general Paskeviç tərəfindən Marağadan köçürülən, bir keçi və bir yorğan döşəklə buraya gələn və azərbaycanlıların evlərini zorla əllərindən alıb orada yaşayan ermənilər 1828-ci ildə Xudafərin körpülərinin kiçik qardaşı sayılan beştağlı Aza körpüsünü necə inşa edə bilirdilər. Digər tərəfdən əgər elə gücləri və qabliyyətləri vardısı niyə özlərinə bir yaxşı karvansara (həmin vaxtlar onların keçmiş vətənlərindən gələn qonaqları çox olurdu) və yaxud kiçik də olsa bir kilsə tikmirdilər, axı kilsə körpüdən qat-qat vacib idi. Amma, ermənilər belə etməmiş Aza narınqalasının tikililərini sökərək bir mərtəbəli kiçik bir karvansara tikərək, fasadını da yaxınlıqdakı müsəlman türbələrindən söküb qopardıqları kaşılarla bəzəmişdilər. Kilsə əvəzinə isə narınqalanın inzibati binalarından birinin divarına bayır tərəfdən zəng asaraq ondan “açıq səma altında kilsə” kimi istifadə etmişdilər.

Ermənilər Aza çayı vadisinə 1827-ci ildə Çar Rusiyası tərəfindən köçürülmüş, 1990-cı ildə buralardan köçüb getmişlər. Yaşadıqları 163 il ərzində bu ərazilərdə heç bir əsaslı tikili, memarlıq abidəsi yaratmamışlar. Bu yerlərin tarixi abidələri antik və orta əsrlərin Kiran şəhər yeri, XIII-XVI əsrlərə aid

Aza şəhər yeri və XVI-XIX əsrlərə aid Ordubad şəhərinin memarlıq abidələridir.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdim ki, tibbdə “erməni xəstəliyi” adlanan bir xəstəlik vardır. Əsas əlamətləri – yüksək qızdırma, qarından başlayıb bütün bədənə yayılan ağrı, xəstənin qətl səhnələri ilə müşayiət olunan qlüsinasiyası (bu xəstənin çox halda huşunu itirməsi ilə nəticələnir) və dərinin rənginin qaralmasıdır. Bu xəstəliyin əlamətləri içərisində xəstələrin həmişə etiraf etmək istəmədikləri bir əlamət də vardır ki, bu da qadınların xəlvəti torpaq yeməsində özünü göstərir. Yəni, başa düşülsə bu ermənilərin fərdi şəkildən başqa bir xalq olaraq da “torpaq yemək” xəstəliyi olmuşdur və indi də vardır. Hazırda bu xəstəlik başqalarının abidələrini mənimsəməkdə və torpaqlarını zəbt etməkdə özünü göstərir. Əgər mənimsəmək imkanları olmadıqda həmin abidələrin dağıdılmasına şərait yaradırlar. Bir vaxtlar qəbirüstü qoç heykəllərinin ermənilər tərəfindən baha qiymətə satın alınması faktları, guya onların başında qızıl gizlədilməsi şayiələri Azərbaycan türklərinə məxsus bu abidələrin kütləvi surətdə dağıdılmasına səbəb oldu. Əvvəllər Naxçıvanın, Urmiya ətrafının və Doğu Anadolunun hər kəndində, hər obasında rast gəlinən qəbirüstü qoç heykəllərini indi ancaq muzeylərdə görmək olar. Bu qoç heykəlləri, qeyd etdiyimiz kimi, Qaraqoyunlular dövləti ərazilərində yayılmışdı. Qoç heykəlləri tanınmış sərkərdələrin, igid döyüşçülərin, məşhur pəhləvanların və şəhidlərin qəbirləri üstünə qoyulurdu və igidlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq rəmzi sayılırdı. Aza qəbristanlığındakı ən böyük qoç heykəli azərbaycanlıların pir kimi inandığı bir abidə idi. Anaları qorxmuş uşaqları qorxusu keçsin deyər, bədəncə cılız uşaqları isə qüvvətlənsin, güclü olsun deyər bu heykəlin qarınının altından keçirərdilər. Hazırda Aza şəhər qəbristanlığında bir ədəd də olsa qoç heykəli qalmamışdır.

Azanın şəhər kimi yarandığı (XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəlləri) və mövcud olduğu (XIV-XVI əsrlər) dövrün siyasi tarixinə qısa nəzər salsaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəhərin yalnız Qaraqoyunluların və ilk Səvəvi şahlarının dövründə güclü inkişaf etdiyinin şahidi olarıq.

Monqol hücumlarından sonra - XIII əsrin ortalarında (1256-cı ildə) mərkəzi Azərbaycan olan Hülakülər dövləti yarandıqda nisbətən sabitlik yarandı, Araz boyunda yerləşən şəhər və kəndlər inkişaf etməyə başladı. Sultan Mahmud Qazan xanın (1295-1304) islahatları bu inkişafı daha da sürətləndirdi. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən Aza da sürətlə inkişaf edərək, artıq Olcaytu xanın (1304-1316) dövründə şəhərə çevrilmişdi (Aza qəbristanlığındakı qəbirüstü sənduqələrin bir neçəsi bu dövrə aiddir). Yəqin ki, üzüm bağları və şərabi ilə məşhur olan Azadan Hülakülər dövründə alınan əsas vergilər “Ülüfə” (hər bir adamdan 150 litr şərab) və “bağşumar” (bağ sahələrindən alınan vergi) idi (14, s. 222, 229). Üzumdən başqa Aza şəhəri və ətrafının istehsal etdiyi əsas məhsullardan pambığı və taxılı da göstərmək

olar. Lakin, Aza üzümü, Ordubad isə meyvələri ilə məşhur idi. Ordubad və Azada yetişən armud yüksək keyfiyyəti və dadı ilə fərqlənirdi. Aza şərabı xüsusilə məşhur idi (14, s. 235). Burada istehsal edilən spesifik məhsullardan Marena-qızıl boyanı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Aza şəhərinin istehsal etdiyi əsas məhsullar, Həmdullah Qəzvinin qeyd etdiyi kimi, pambıq, taxıl, üzüm və üzüm məhsulları (xüsusən şərab) idi ki, hər bir sahənin də istehsal və ticarət maraqlarını birləşdirən və yönəldən təşkilatları var idi. Bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində ayrı-aryı sənətkarlıq sahələrini birləşdirən və başında “əxinin” durduğu təşkilatlar var idi və bu təşkilatlar siyasi proseslərdə də yaxından iştirak edirdilər (15, s. 45-87).

Lakin, siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf uzun sürmədi. XIV əsrin 30-40-cı illərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da vəziyyət ağır olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin bir hissəsi dağıdılmış, ağır vergilər nəticəsində əhali müflisləşmiş və çətin vəziyyətə düşmüşdü (11, s.52-53). Şəhərlərin tez-tez əldən-ələ keçməsi, nəfsi tükənməyən feodalların zülmü və ağır vergilər şəhərlərin inkişafını ləngidirdi (15, s. 99-138). Yalnız, XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu dövləti yarandıqdan (1408) sonra vəziyyət nisbətən düzəlməyə başlayır. Şəhərlər bu dövrdə şəhər hakimi, şəhnə və qazi tərəfindən idarə olunurdu (14, s. 348-350).

Aza şəhərinin və ümumiyyətlə Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi-mədəni inkişafında Qaraqoyunlu Qara Yusifin və oğlu Cahan şahın dövrünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, Urmiya ətrafı və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Naxçıvan çuxuru da Qaraqoyunluların dayaq nöqtələrindən, küvəndiyi bölgələrdən olmuşdur. Vaxtı ilə Aza şəhər qəbristanlığında olmuş Qaraqoyunlular dövrünə aid 15-dən artıq qəbirüstü qoç heykəli (təəssüf ki, məlum səbəblərdən həmin abidələrdən yalnız ikisinin hissələri qalmışdır) bunu söyləməyə əsas verir. Qaraqoyunlular dövlətinə Baharlı tayfası başçılıq edirdi. Ağqoyunlu dövləti yarandıqdan sonra bu tayfanın bir hissəsi ağqoyunlulara tabe oldu, bir hissəsi isə köçüb Hindistana getdi (16, s.71).

XIV əsrin 70-ci illərində buraya səyahət etmiş Həmdullah Qəzvini yazır ki, Azad (öz dillərinə uyğunlaşdıraraq farslar Azanı “Azad”, ermənilər isə “Azat” adlandırırdılar, halbuki, “Aza” sifətdən deyil, isimdən əmələ gəlmiş etnotoponimdir) kiçik şəhərdir, suyunu Qafan dağlarından alır, üzümü, xüsusilə, şərabı ilə məşhurdur. Buranın adamları ağbəniz və qaba rəftarlıdırlar. Şəhərin vergiləri 18300 dinardır. (17, s. 95-111)

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Aza 10-cu əsrin əvvəllərinə qədər bir neçə dəfə dağıntıya və talana məruz qalsa da qısa müddət ərzində bərpa olunmuşdur. Belə dağıntılardan biri XVI əsrin ortaları, yaxud ikinci yarısında baş vermişdir. Şəhərdə şirli qab istehsalı dayanmış, təsərrüfatın inkişafı və ticarət zifləmişdir. Bunu ilk növbədə yaşayış evlərindən tapılan şirli qabların təmir olunaraq təkrar istifadə olunması və ümumiyyətlə, mədəni təbəqənin

zəifliyi sübut edir. Baş vermiş dağıntının dəqiq hansı ildə olduğunu müəyyən etmək olduqca çətindir. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin arenasına çevrilmişdi.

1514-ci ildən 1555-ci ilə qədər davam etmiş səfəvi-osmanlı müharibəsində Azərbaycan səfəvilərin tərkibində qalsa da Naxçıvanın şəhərləri və kəndləri küclü dağıntıya məruz qalmışdı. Hadisələrin şahidi olmuş və onları qələmə alan İbrahim Əfəndi Pəçəvi yazırdı: "... 27 iyul 1554-cü ildə qoşun İranın ən məşhur və abad vilayətlərindən olan Qarabağlara (Naxçıvan) daxil oldu. Burada işıqlı gündüz zülmət gecəyə çevrildi, hətta, insanları belə görmək olmurdu. Buranın əhalisi elə qaçıb dağıdı ki, izləri belə görünmədi. Ancaq, bəzi yerlərdə onların qazıb quyladıqları çox qiymətli əşyalar aşkar olundu, mağaralarda isə dəfinələr tapıldı. O qədər qiymətli əşyalar var idi ki, onları çətinliklə daşıyıb gətirdilər.

29 iyul 1554-cü ildə padişah çadırını Naxçıvan düzündə qurdu. Qalib qoşunun səs-küyündən ətraf şəhərlərin, kəndlərin və malikanələrin qorxmış əhalisi qaçıb dağıldı, ətrafda hər şey o qədər dağıdılmış və boşaldılmışdı ki, görəni qorxuya salırdı. Burada da süvarilər və əsgərlər şahın, onun oğlunun və bir çox məşhur adamların saraylarını, mülklərini və əmlaklarını soydular. Ətrafda hər şey xarabalığa çevrilmişdi. Bu yerlərdə dördgünlük yol üstündə olan şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər və əkin sahələri dağıdılıb məhv edilmişdi. İslam orduları tərəfindən öldürülmüş və yaralanmış iranlıların sayını ancaq Böyük Allah müəyyən edə bilirdi. Ələ keçirilən müxtəlif əşyaları nə saymaq, nə də ölçmək mümkün deyildi. Bu yürüşdə iştirak edən islam döyüşçülərinin sayını, hətta təqribi də olsa, demək mümkün deyildi. İranlılar Muşda və Əhlətdə əkdikləri qarışıqlıq toxumunun bəhrəsini yığdılar, öz kasalarından zəhər içdilər" (18, s. 26-27).

1578-1590-cı illərdə davam etmiş səfəvi-osmanlı müharibəsinin sonunda – 1590-cı il martın 21-də İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsinə görə Azərbaycan Osmanlı imperiyasına birləşdirildi. Azərbaycanı ikiyə bölən, cənub-qərbdə Marağa mahalının şərqindən şimala uzanan sərhəd xətti Xudafərin körpüsünə çatırdı, oradan şərqə tərəf uzanıb Bərzənd şəhərinin cənubundan keçərək Lənkəranın şimalında Xəzər dənizinə birləşirdi (16, s. 81-82). Azərbaycan torpaqları yalnız 1603-1612-ci illər səfəvi-osmanlı müharibəsi zamanı geri qaytarıldı. Səfəvi-osmanlı müharibələri zamanı Naxçıvana çox zərbə dəydi, şəhərlər, qalalar dağıdıldı, əhali köçürüldü. Yuxarıda, 1514-1555-ci illərdə osmanlıların müvəffəqiyyətli hücumları zamanı onların Naxçıvana vuruşları zərəri, yerli əhaliyə və yaşayış məntəqələrinə münasibətini İbrahim Əfəndinin dilindən eşitdik. İndi isə 1603-1612-ci illərdə səfəvi-osmanlı müharibəsi zamanı səfəvilərin Təbrizə, Naxçıvana və onun əhalisinə göstərdiyi münasibətlə tanış olaq. Bu haqda hadisələrin bilavasitə şahidi olan və qələmə alan İsgəndər bəy Münşi belə yazır: "O vaxtlarda baş verən hadisələrdən biri

Təbriz qalasının və oranın ali imarətlərinin dağıdılmasıdır ki, həmin binalar Təbriz şəhəri rumilərin (osmanlı türklərinin-B.İ.) əlində olduğu 30 il müddətində inşa olunmuşdu. Həmin qalada əksər evlərin, hamamların və gözəl anbarların tikilməsinə baxmayaraq, qala bu hadisələr burulğanında yoxluq şəhristanına çevrilmişdi. Amma, rumuyyə tayfası, xüsusilə də onların qohumları (çox güman ki, onlarla qohum olan təbrizlilər nəzərdə tutulur-B.İ.) bəşəriyyətin qaçılmaz nəşəsi olan mülk əldə etmək xasiyyətinə giriftar olduqlarından həmin ev və mülklərdə yaşamaqda idilər. Onların illərlə yaşadıkları tikililərlə əlaqələrinin biryolluq qırılması üçün, habelə rumilərin yaratdıqlarını məhv etməkdən ötrü şahın ilhamlı beyninə həmin yerləri dağıtmaq fikri düşdü. Buna görə də, bu cah-cəlal sahibindən təbrizlilərə o haqda fərman sadir olundu. Təbrizin sadıq və əqidəli adamları bu işə iqdam etdilər və bir neçə gün ərzində **həmin qaladan, habelə bütün bina, imarət, ev, dükan, hamam və başqa tikililərdən** əsər-əlamət qoymadılar (19, s. 1183-1184). Diqqət edin hansı binalar dağıdılıb! Bunu vandalizmdən başqa necə adlandırmaq olar.

Naxçıvanda baş vermiş hadisələri isə İsgəndər Münşi belə təsvir edir: "Xülasə, rum ləşkəri İrəvana çatan vaxt Humayun ordu Vedi çayının kənarında dayanmışdı. Əlahəzrət orada Naxçıvan hakimi Maqsud Sultan Kəngərini həmin mülkün əhalisini, xasseyi-şərifə qulamı Təhmasibqulu bəyi isə Culah camaatını köçürməyə göndərdi. Naxçıvan şəhərinin əhalisi köçüb Dizmara və Qaraca dağa getdi, amma, öz qədim məskənlərindən əl çəkmək istəməyən Culah camaatını isə onların can və mallarının qorunması üçün zorla köçürüb İraqa yolladılar. Culahlıları cənnətnişan İsfahan darüssəltənəsində, Zayəndərud çayı kənarında yerləşdirdilər və onlar həmin yerdə tədqricən bağlı-bağcalı evlər tikib orada həmişəlik qalmalı oldular ki, hal-hazırda üç min silahlı ailə zaman hadisələrindən aman tapıb şadyanalıqla orada yaşamaqdadır və onların hamısı artıq öz köhnə məskənlərini unutmuşlar." (19, s. 1213). İrəvan ermənilərinin köçürülməsi haqqında verilən məlumat daha maraqlıdır: "Köçürülən və orda-burda qalan rəiyyətin qayğısına qalıb divan malından onlara lütfkarlıqla azuqə və qış üçün zəruri mallar ayırdı. Əzəli iradə (yəni Allah-taala-Ş.F.) İrəvan ermənilərinin cəzalandırılmasına yönəldiyindən, həmin qış onların böyük bir hissəsi ölüm xəstəliyinə yoluxaraq yoxluq diyarına yollandı. Bahar fəslə gəlib çatanda Təbriz mülkündə qalıb yaşamaqdan ötrü şərait olmadığından və əlahəzrətin Allah xəlqinə hədsiz rəğbəti olduğundan əcəl caynağından qurtulan ermənilərin **əmin-amanlığı olan İsfahana köçürülməsi** və orada bir neçə il **rahat yaşamaları üçün ailələri ilə bərabər İsfahanın müxtəlif yerlərinə köçürdü, orada onlara əkin yerləri, toxum və başqa zəruri əşyalar ayrıldı. Bunun yerinə yetirilməsindən ötrü isə onlara divan malından iki-üç min tümən pul** da verildi (19, s. 1216).

Təəssüf ki, Səfəvi şahları ermənilərə göstərdikləri bu münasibəti azərbaycanlılara göstərməmiş, deportasiya olunanların sonrakı taleyi haqqında

heç bir müsbət tədbir görməmişlər. Bunun bir neçə səbəbi vardır və onlardan ən birincisi onların təmiz türk olmalarıdır. Vaxtaşırı yerli əhalinin müharibə edən tərəflərə göstərdikləri müqavimət də bununla bağlıdır. İsgəndər Münşi Naxçıvanın vəziyyəti və baş verən hadisələrlə bağlı yazırdı: "Cəh-cəlal ordusu Naxçıvanda bir gün qaldı, taxıl və başqa azuqə toplanmasından ötrü ətrafa adam göndərildi. Asimanın qəzavü-qədri nətuicəsində oradakı şəhər, kənd və tarlalardan qalib yaşamalı olan kiçik bir yer belə qalmamışdı.

Azərbaycanın əksər yerlərində fitnəkarlıq və qarışıqlıq baş verdi, Naxçıvan və başqa mahallarda dağıntılar yarandı" (19, s. 1213).

Səfəvi-osmanlı müharibələrinin vurduğu zərbələrdən, dağıntılardan Naxçıvan uzun müddət özünə gələ bilməmiş, müharibədən sonra köçürülən əhalinin az bir hissəsi geri qayıda bilmişdi. 1673-cü ilin aprel ayında Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardən şəhəri belə təsvir edir: "Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir, yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır... Şəhərə kənardan baxdıqda, onları qorumağa gücü çatmadığını hiss edən I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür. O, Naxçıvanı türklərin əlindən aldıqdan sonra qala və istehkamları sökdürmüş, xaraba qoymuş, əhalisini köçürmüşdü. Türklərin möhkəmlənməsinə və ərzaq tapa bilməsinə mane olmaq üçün hər yerdə bu üsuldən istifadə edirdi. Həqiqətən bu şəhər hazırkı vəziyyətinə görə ürək ağrıdan bir obyektir (20, s. 63).

İsgəndər Münşi Ordubad və ordubadlılar haqqında müfəssəl məlumat versə də Aza haqqında bir kəlmə belə yazmır. Görünür XVII əsrin əvvəllərinə qədər Aza şəhəri artıq dağıdılmış və əhəmiyyətini itirmişdi. İsgəndər Münşi bu dağıntıların osmanlılar tərəfindən törədildiyini və onun səbəblərini belə şərh edirdi: "Ordubad olduqca ürəkaçan və urəyəyatan bir qəsəbədir. Onun şimal tərəfindən (Araz Ordubadın cənub tərəfindən axır, bu ola bilsin tərçüməçinin səhvidir) Araz çayı axır ki, Şirazın söz sahibi Xacə Hafiz o yerin gözəl sahillərinin mədhində buyurmuşdur:

"Ey səba, keçsən Araz sahillərindən sən əgər,
Torpağından busə al ki, qoy ətirlənsin nəfəs"

Ordubad Qapan dağının ətəyində yerləşmişdir və suyunun təmizliyi, bağ və bostanının meyvəsi və çeşmələrinin gözəlliyi ilə bütün aləmdə məşhurdur. Dünyada elə bir yer və ölkə yoxdur ki, bu lətafətdə və sərincəlikdə su çeşməsinə malik ola bilsin. Oranın camaatı möhkəm şiə (təsəyyö) xislətlidirlər, kəramətli səfəviyyə xanədanına sadıq olmaları ilə məşhurdurlar. Belə ki, məhz buna görə də rumiyyənin ağılığı vaxtı bir neçə dəfə qətli-am olundular, həmin cənnətməkan yer tamamilə dağıdıldı, əhalisinə, xüsusilə ustadülbəşər və nəsirül-millət vəd-din olan Xacə Tusinin nəslindən yüksək nəsiyyə təsiyyə təbəqəsinə böyük sədəmə dəydi. Həmin pərişanlığın iqbal qüvvəsi ilə aradan qaldırıldığı bu vaxtlarda Ordubad şahənə inayətrə layiq görüldü, bütün

divan vergilərindən azad olundu, Azərbaycan vilayətində ona bənzər başqa bir yerə bu imtiyazlar verilmədi. Cəm iqtidarlı etimadüddövlə Hətəm bəy də o ali silsiləyə mənsubdur (19, s. 1302-1303).

İsgəndər Münşinin dediyindən aydın olur ki, Ordubadlılar həmişə qəti olaraq səfəvilərin tərəfində olduqlarından osmanlılar tərəfindən dəfələrlə qırğına məruz qalmış, yaşayış məskənləri dağıdılmışdı. Ola bilsin ki, Aza şəhəri də məhz elə bu zaman dağıntıya məruz qalmışdı. Aza şəhərinin son dəfə dağıdılması və şəhər kimi statusunu itirməsi XVI əsrin sonunda baş vermişdir. (1603-1612-ci illər səfəvi-osmanlı müharibəsində isə I Şah Abbasın yeritdiyi “yanmış torpaq” siyasəti gedişində Aza ətrafındakı kəndlər də dağıdılır və əhalisi deportasiya olunur) Belə ki, İsgəndər Münşi Aza şəhərinin adını çəkmir, Ordubadı isə qəsəbə kimi göstərir. Qeyd edək ki, Ordubad qəsəbə kimi XIV əsrdən başlayaraq mənbələrdə qeyd olunur. Yazılı mənbələrin məlumatlarından belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Ordubadın şəhər kimi inkişaf etməsində Səfəvi şahlarının rəğbətini və xüsusilə I Şah Abbasın fərmanının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Ordubad bulaqları təriflənsə də Ordubad çayın su ehtiyatı azdır və böyük şəhəri təchiz etmək imkanı yoxdur. Şəhər özü də elə bir coğrafi mövqedə yerləşmişdir ki, oraya arx vasitəsilə kənardan su gətirmək demək olar ki, mümkün deyil. Bölgədə bol sulu yer Ordubad şəhərindən 16-17 km qərbdə yerləşən Gilan çay vadisidir ki, burada tarixən üç şəhər (Sumbatan dizə şəhəri - son tunc-erkən dəmir dövründə, Kiran şəhəri – antik və orta əsrlər dövründə, Aza şəhəri – XIII əsrin sonuortalarından – XVI əsrin sonuna qədər) mövcud olmuşdur. Aza şəhərinin XVI əsrin sonunda osmanlılar, yaxud səfəvilər tərəfindən dağıdılmasını dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki, I Şah Abbasın da Naxçıvanın şəhər və kəndlərini XVI əsrin sonunda dağıtması haqqında yazılı mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Şəhərin əsas inkişaf dövrü XV-XVI əsrlərdə olmuşdur, günümüzə qədər çatmış memarlıq abidələri də bu dövrə aiddir. Gilan çaydan çəkilən arxlar vasitəsilə Araz kənarındakı münbit torpaqlarda taxıl əkini və üzüm bağları genişləndirilmişdir. O dövrdə çəkilmiş su kanallarının çoxundan indi də istifadə olunur. Lakin, XVI-XVII əsrlərdə vaxtaşırı və uzun müddət davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəhayətdə Aza şəhərinin tamamilə dağıdılmasına və bir şəhər kimi mövcudluğuna son qoydu.

Naxçıvanın Aza, Qarabağlar kimi şəhərlərinin yenidən dirçəlməməsinin bir səbəbi də I Şah Abbasın İrəvanın mərkəzi vilayətlərinin güclənməsinə və türk hərbi elitasının zəifləməsinə yönəlmiş islahatları idi. Bu islahatlar dövründə türklər hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır, fars əsilli şiə ruhanilərin təsiri güclənirdi. Tərkibi farslardan, islamı zorla qəbul etmiş gürcü və erməni gəncələrindən ibarət olan 44 minlik daimi ordunun yaranması terklərdən ibarət qoşunların rolunu xeyli azaltdı, türk əmirləri, yalnız, həmişə təhlükəli olan sərhəd bölgələrində idarəçilikdə saxlandılar. Mərkəzi hakimiyyətdə və mərkəzi

bölgələrdə hakimiyyət fars bürokratiyasının əlinə keçdi, dövlətin paytaxtı da İsfahan şəhərinə köçürüldü və Azərbaycan dövlətin mərkəzi kimi əhəmiyyətini itirdi. Cənubi Qafqaz ölkələrinin vəziyyəti pisləşdi. 1603-1606-cı illərdə şah qoşunları Naxçıvana artıq bir işğalçı kimi gəlmişdi. (21, s. 81-82).

Nəticə. Aza şəhərinin əsas məhəllələri indiki Yuxarı Aza, Aşağı Aza və Der kəndlərində yaşayış evləri və şəxsi həyətəni sahələrin altında qaldığı üçün şəhərin hər yerində arxeoloji qazıntı aparmaq və mədəni təbəqələri tutmaq hələlik mümkün olmamışdır. Mədəni təbəqələrin stratigrafiyası narinqalada və şəhərin cənub-şərqində - "Rus təpəsi" adlanan yerdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı öyrənilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəhərin narinqalası üç dəfə, məhəllələri isə iki dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Axırını dağıntı XVI əsrin sonlarında baş vermiş və bundan sonra şəhər bir də özünə gələ bilməmişdir. XVII əsrin əvvəllərindən Aza şəhərinin adı artıq yazılı mənbələrdə xatırlanmır. Bu dövrdən Ordubad şəhəri bölgənin inzibati-mədəni mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlayır.

***Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5***

Ədəbiyyat:

1. Vəlixanlı Nailə. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şəhərlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2016. 476 s.
2. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, "Elm", 1979. 198 s.
3. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, «Элм», 1981. 175 с.
4. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000. 175 с.
5. Dostiyev T.M. 2006-2007-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. Şəmkir (arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı), Birinci Respublika Elmi-Praktik Konfransın materialları. Bakı, 2008, s. 31.
6. Məmmədov Rauf. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, "Elm", 1977. 158 s.
7. Ашурбейли С.Б. Топоним Хараба-Гилан. Известия АН Азербайджана, Серия истории, философии и права, 1983 №1, с. 33-40.
8. Хафиз Абру. Зайл-и Джами ат-Таварих-и Рашиди. Перевод с персидского, предисловие, комментарий, примечания и указатели Э.Р.Талышханова. Баку, «Нафта-Пресс», 2007. 322с.
9. Dostiyev Tarix. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Çakı, "Elm və Təhsil", 2016. 199 s.
10. Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaysa çıxmasından XIV əsrə qədər Bakı, "Qanun"), 2010. 755 s.
11. Piriyeu Vaqif. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, "Müəllim", 2004. 125 s.
12. Nəcəfli T.N. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2012. 603 s.

13. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР. Известия АЗКОМСТАРИСА, выпуск №4, Баку, 1929, с. 93-96
14. Piriyeв Vaqif. Azərbaуsan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, "Nurlan", 2003. 456 s.
15. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку, «Элм», 1987.
16. Piriyeв Vaqif. Azərbaуsanın tarixi coğrafiyası. Bakı, "Araz", 2002. 152 s.
17. Piriyeв V.Z. Naxçıvan XIII-XIV əsrlərdə. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı, "Elm", 1999, s. 95-111.
18. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Перевод с турецкого языка и примечания академика З.М.Бунятова. Баку, «Элм», 1988. 100 с.
19. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə aləmarayə-Abbasi), II kitab, Fars dilindən çevirən: Şahin fazil. Bakı, "Şərq-Qərb", 2014, 1394 s.
20. Jan Şardən. Parisdən İsfana səyahət (Amsterdam 1711). Fransız dilindən tərcümə Vaqif Aslanovundur. Bakı, "Elm", 1994. 93 s.
21. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Университета, 1949. 383 с.

Summary

Medieval cities of Nakhchivan: Aza

Bahlul Ibrahimli

Azerbaijan National Academy of Sciences of, Institute of Archeology and Ethnography

Studying the medieval cities of Nakhchivan is one of the main problems of the Azerbaijani archeology. In the entire territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, Kharaba Gilan is the sole fortress which has been preserved until the Mongolian period with all its buildings. From the others, some parts have been preserved, based on which it is impossible to recreate the former picture of these once flourishing cities.

One of the heavily ruined medieval cities of Nakhchivan is Aza, located on the banks of the river Gilan, on the site of its confluence with the river Araks. Written sources about the city are very scarce, so to study the history and material culture of the city, the results of archaeological research are the only source. In recent years, archaeological excavations have been carried out on the necropolis, on the citadel and on one of the city quarters. The vast majority of monuments belong to the XIV-XVI centuries, especially during the reign of Karakoyunlu and the early Safavid shahs. Stratigraphy of cultural layers, archaeological materials, especially numismatic and epigraphic finds confirm the information of written sources about the origin (in the early XIII - mid XIV centuries) and the fall (end of the XVI century) of the city.

Key words: Nakhchivan, Ordubad, Aza, city, citadel.

Резюме
Средневековые города Нахчывана: Аза

Бахлул Ибрагимли

Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Археологии и
Этнографии

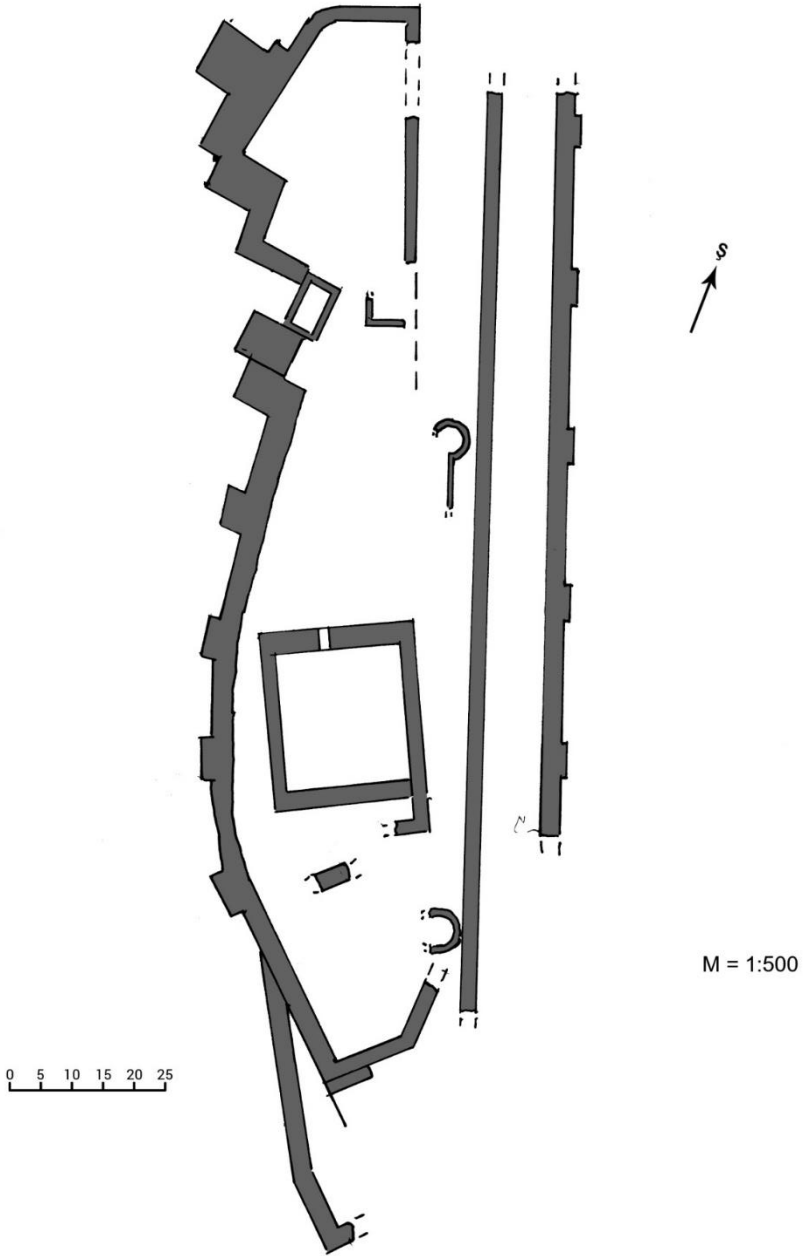
Изучение средневековых городов Нахчывана является одной из основных проблем Азербайджанской археологии. На всей территории Нахчыванской АР сохранилось только городище Хараба Гилан со всеми постройками до монгольского периода. От остальных сохранились отдельные части, на основе которых невозможно воссоздать былую картину этих когда-то расцветающих городов.

Одним из сильно разрушенных средневековых городов Нахчывана является Аза, расположенный на берегах реки Гилан чай, на месте её впадения в реку Аракс. Письменные источники о городе очень скудны, поэтому для изучения истории и материальной культуры города результаты археологических исследований являются единственным источником. Воследние годы археологические раскопки проведены на некрополе, на цитадели и на одном из городских кварталов. Подавляющее большинство памятников относятся к XIV- XVI векам, особенно во время правления Каракоюнлу и ранних сефевидских шахов. Стратиграфия культурных слоев, археологические материалы, особенно нумизматические и эпиграфические находки подтверждают сведения письменных источников о возникновении в начале XIII- середине XIV вв. и падение (конец XVI века) города.

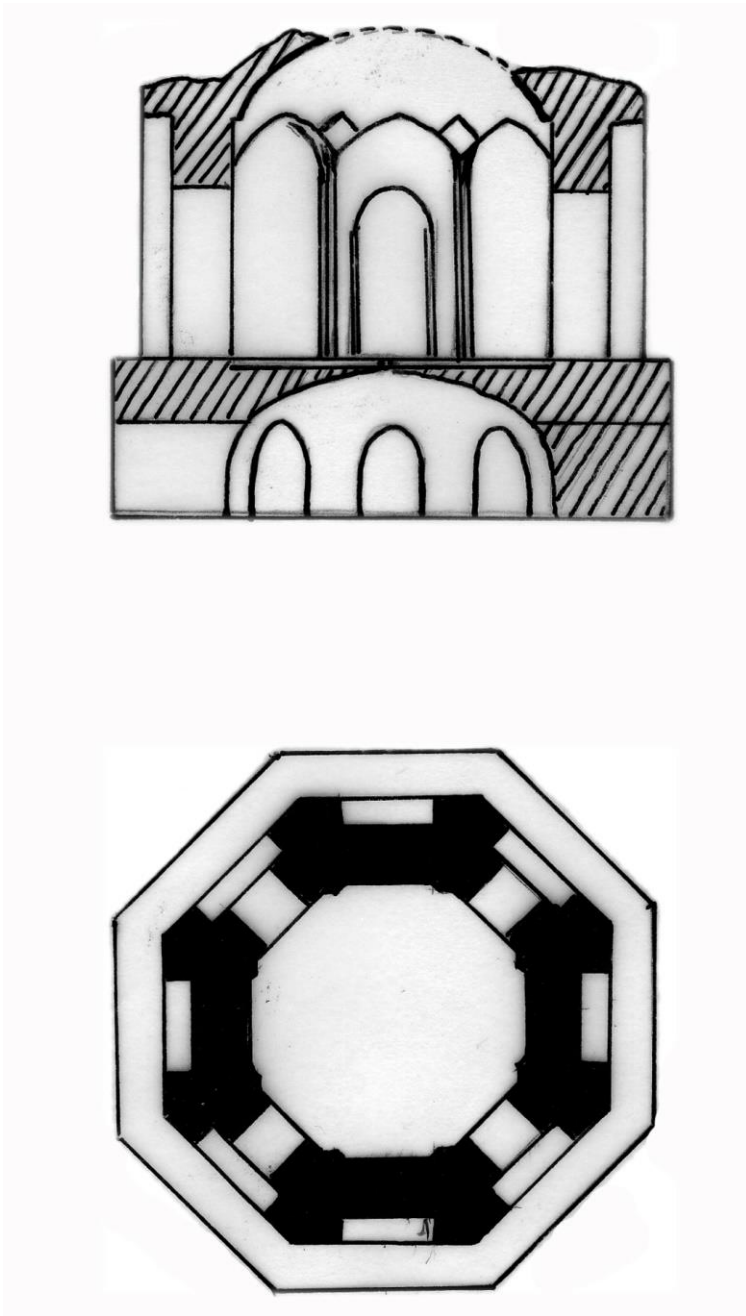
Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, Аза, город, цитадель

Şəkil 1. a) Mardinli artuklularından Nasirəddin Artuk Arslana (1200-1239) aid mis sikkə (1231). b) Beş tağlı Aza körpüsü

Şəkil 2. Aza orta əsr şəhəri narıncıqalasının planı.

Şəkil 3. Der türbəsinin (XIV əsrin sonu – XV əsrin ortaları) planı və kəsiyi.

Arxeoloji irs milli-mənəvi dəyərlər sistemində

Nuruzadə Şəhla

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan.

Açar sözlər: milli mənəvi dəyərləri, arxeoloji irs, arxeoloji abidələr, mədəni irs, etnoqrafik tədqiqatlar.

Milli-mənəvi dəyərlər insanların öz xalqı üçün daha vacib və xarakterik hesab etdiyi və tarixən yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyətində öz əksini tapır. Müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin, mədəni irsin qorunması müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunan aktual problemlərdən biridir. Bəs, arxeoloji irs xalqın milli-mənəvi dəyərləri sistemində hansı yeri tutur? Onların qorunub saxlanmasının müasir dövrdə insanlar, xüsusilə də dövlət üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

İnsanların yaratdığı hər hansı bir abidə və ya əşya müəyyən dövrdən sonra onun milli-mənəvi dəyərlər sistemində daxil edilir. Burada insanların öz tarixinə, mədəniyyətinə münasibəti mühüm rol oynayır. İnsanların öz mədəniyyətlərinə mənəvi dəyər nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaları zamanla əlaqəlidir. Zaman keçdikcə, insanların yaratdıqları hər bir şey onun üçün dəyərli olur, onun tarixi haqqında informasiyanın daşıyıcısına çevrilir. Bu baxımdan da, həmin abidələr, əşyalar onun milli-mənəvi dəyərləri sistemində daxil edilir. Milli-mənəvi dəyərlər, eləcə də maddi mədəniyyətdə təcəssüm olur. Bu tezisdən irəli gələrək demək olar ki, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri insanların milli-mənəvi dəyərləri sistemində daxildir.

Arxeoloji irsin milli-mənəvi dəyərlər sistemində yerini tədqiq edərkən ilk növbədə “mədəni irs”, “arxeoloji irs”, “arxeoloji abidə” anlayışlarını müəyyən etmək lazımdır.

Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında Konvensiyada (16 noyabr 1972-ci il) “mədəni irs” anlayışına “abidələr: memarlıq, monumental həykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları; ansambllar: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları; görkəmli yerlər: insan əlinin əməyi, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar” aid edilir [1, 5].

Qeyd olunan konvensiyaya əsasən “mədəni irs” anlayışına “arxeoloji xarakterli ünsürlər” də daxil edilmişdir. Eyni zamanda “arxeoloji abidə”, “arxeoloji irs” anlayışlarına abidələr, ansambllar, görkəmli yerlər aiddir.

“Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasında (1992) “arxeoloji irs” anlayışı aşağıdakı kimi verilir: “I) qorunması və öyrənilməsi bəşəriyyətin tarixini və onun təbii mühitlə əlaqəsini izləməyə kömək edən; II) əsas informasiya mənbələri qazıntılar və ya kəşflər, bəşəriyyətlə və ona aid mühitlə bağlı digər tədqiqat metodları olan; və III) tərəflərin yurisdiksiyası həddlərində istənilən hər hansı rayonda yerləşən bəşəriyyətin keçmiş dövrlərə aid olan bütün qalıqları və obyektləri və hər hansı digər izləri arxeoloji irs elementləri sayılır; IV) Arxeoloji irsə istər quruda, istərsə də su altında tikililər, qurğular, bina ansamblları, istifadə olunmuş yerlər, daşınar obyektlər, digər növ abidələr, eləcə də onları əhatə edən məkan daxildir” [1, 168].

Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (10 aprel 1998-ci il) arxeoloji abidələrə aşağıdakı tərif verilir: “Arxeoloji abidələr insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar yer altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlıqlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar, hər cür qədim əşyalar, dini və xatirə abidələri, qaya və daşüstü təsvirlər və yazılar, qədim mədən istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat küreləri, qədim yollar, körpü qalıqları, arxlar, ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.”dir. Həmin qanuna əsasən, arxeoloji abidələr əksər hallarda daşınmaz abidələr olmaqla olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur [2, 120].

Beləliklə, arxeoloji abidələr insanın keçmişdəki fəaliyyətinin obyektlərini təcəssüm etdirir və etnosun tarixi inkişaf mərhələlərinin göstəricisidir. Bütün arxeoloji abidələr (yaşayış məskənləri, qəbirlər, dini abidələr, maddi mədəniyyət və təsərrüfat nümunələri, suvarma sistemləri və s.) keçmişdə insanların bu və ya digər dərəcədə fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Zaman keçdikcə, müxtəlif səbəblərdən onlar arxeoloji abidələrə çevrilmişlər. İnsanın yer üzündə ilk izləri dərin keçmişə gedib çıxır. İnsan birliyinin keçmiş təsərrüfat fəaliyyətinin və həyatının izləri qədim yaşayış məskənlərində, əmək alətlərində, ev əşyalarında, incəsənətdə və s. saxlanmışdır. İnsan birliyinin maddi istehsalının və həyatının əyani qalıqları arxeoloji abidələr və ya maddi mədəniyyət abidələri adlanır. Beləliklə, arxeoloji abidələr yerüstü və yeraltı olmaqla iki qismə ayrılır. Sonuncular kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Belə ki, nə vaxtsa insanlar tərəfindən itirilmiş və ya tərk edilmiş bir çox abidə və məskənlər indi torpağın altındadır.

Arxeoloji abidələrin, məsələn, yaşayış məskənlərinin, kurqanların və ya onların qalıqlarının əsasında arxeoloji dövrü, etnosun mədəniyyətinin formalaşmasının mərhələlərini müəyyən etmək olar. Məsələn, arxeoloji qazıntılar

zamanı əldə edilmiş materiallar insanların tarixin müəyyən mərhələlərində təsərrüfat həyatı, yaşayış tərzı, dini inanları, dünyagörüşü və s. haqqında məlumat verir. Bu abidələr tədqiq olunub olunmamasından asılı olmayaraq keçmiş haqqında informasiyanın daşıyıcısıdır. Hər iki halda tarixi abidələr olaraq onların dəyəri azalmır və zaman keçdikcə adi yaşayış məskənləri, dini abidələr, təsərrüfat və məişət əşyaları və s. xalqın tarixi, etnogenezi haqqında dəyərli mənbə olduğu üçün onun mədəni abidələrinə, milli-mənəvi dəyərinə çevrilir.

Arxeoloji irsə insanın yaşayışının bütün izləri, eyni zamanda tərk olunmuş yaşayış məskənləri, tikililər (yeraltı və sualtı) daxildir. Yaşayış məskənlərinin öyrənilməsi cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafı haqqında məlumat verir. Bütün bunlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş əşyaların, istehkamların tədqiqi yolu ilə müəyyən edilir. Tarixin müəyyən dövrlərində müxtəlif səbəblərdən etnosun tarixi yaddaşının şahidi olan yerin altında və yerin üstündə yerləşən mədəniyyət abidələri dağıntılara məruz qalır. Onların bərpa olunması və xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığının ortaya çıxarılması məhz arxeologiyanın vəzifəsidir. Eyni zamanda xalqın etnik dəyərlərinin formalaşmasının tarixinin aşkar edilməsi də arxeoloji irsin tədqiqi nəticəsində mümkündür. Lev Qumilyov “Etnogenez və yerin biosferi” adlı əsərində yazır: “Transformasiya, miqrasiya və ya qonşular tərəfindən hücum nəticəsində etnos məhv olduqda onun yerində qədim xalqın xarakterindən, deməli onun yaşadığı dövrün təbii şəraitindən xəbər verən həmin dövrün adibəsi – arxeoloji mədəniyyət qalır” [5, 74]. Lakin dağıntılara məruz qalmış maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin yalnız çox az bir hissəsi müasir dövrdə gəlib çatmışdır. Buna görə də həmin mədəniyyətin qalıqlarının bərpası və onlar haqqında fikir yürüdülməsi arxeoloqun arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş nümunələrə yanaşmasından asılıdır. L. Qumilyov daha sonra bu barədə yazır: “Maddi mədəniyyət abidələri xalqların intibah və tənəzzül dövrlərini aydın şəkildə göstərir. Torpaqda olan əşyalar və ya qədim məzarlar tədqiqatçıda yanlış təsəvvür yaratmağa və ya faktları təhrif etməyə çalışmırlar. Lakin əşyalar arxeoloqun təxəyyülünə geniş meydan verərək susurlar. Müasirlərimiz də fantaziyalar etməkdən heç də çəkinmirlər. Hərçənd ki, onların düşüncə tərzı orta əsrlərdə olduğundan xeyli fərqlənsə də, onun gerçəklikliyə daha yaxın olmasına heç bir əminlik yoxdur. XX əsrdə rastlaşdığımız arxeoloji qazıntıların qüdrətinə kor-koranə inam Misir, Babil, Hindistan, hətta dağlıq Altaydakı qazıntılar zamanı əldə olunmuş uğurlu tapıntılardan doğur. Bunların sayəsində qədim tarixin unudulmaz səhifələrini açmaq və araşdırmaq mümkün oldu. Lakin bunlar istisnalar idi və əksər hallarda arxeoloq qızmar çöllərin quru tozanaqlarında tapdığı saxsı qırıqları, talan edilmiş məzarlıqlardakı sümükləri və hündürlüyü bir kərpic qədər olan divar qalıqları ilə kifayətlən-

məli olur. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, tapıntılar itirilənlərin həddən artıq cüzi bir hissəsidir” [5, 23].

Maddi-mədəniyyət qalıqlarının təhlili, ayrı-ayrı arxeoloji dövrlərdə Azərbaycan xalqının dini dünyagörüşünün formalaşması haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Dini ideologiya baxımından Azərbaycan üç xronoloji dövr keçmişdir. Bunlardan birincisi ibtidai dini təsəvvürlər sisteminin mövcud olduğu dövrüdür. Bu mərhələ dövlətin yaranmasınadək davam etmişdir. Dövlət yarandıqdan sonrakı dövrdə ölkədə dini baxımdan iki istiqamət – atəşpərəstlik və astral təsəvvürlər müşahidə olunur. Eramızın IV əsrinin əvvəllərində isə ölkədə xristianlıq dövlət dini elan olunur. Xilafətin Azərbaycana işğalından sonra – VIII-IX əsrlərdən əhali islamlaşmaya məruz qalır [4, 153]. İslamın Azərbaycanda yayılmasından sonra azərbaycanlıların əsasən bu dinə mənsub olmasına baxmayaraq islamaqədərki hər hansı bir dini abidə - istər atəşpərəstlik, istərsə də xristianlıqla əlaqədar abidələr xalqın milli-mənəvi dəyərləri sistemində mühüm yer tutur. Sözsüz ki, bunun səbəbi azərbaycanlıların milli-mənəvi dəyərlərinin, etnik mədəniyyətinin formalaşmasında həmin dini inanların mühüm rol oynamasındadır. İslamaqədərki dini abidələr xalqın tarixinin, arxitekturasının, dünyagörüşünün yaddaşındadır. Hansı dinə aid olmasından asılı olmayaraq həmin abidələr onların yaradıcıları olan insanlar üçün dəyərlidir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan əhəlinin dini dünyagörüşünün formalaşmasının mərhələlərini eyni zamanda qədirlərin arxeoloji tədqiqatı da müəyyən edir. Arxeoloji tədqiqatlar IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qəbir abidələrinin əvvəlki dövrlərə nisbətən müxtəlifliyinin daha da azaldığını, ölkədə islam dininin dövlətin ideologiyası olduğundan sonrakı dövrdə büt-pərəst dəfn adətlərinin, demək olar ki, tamamilə aradan çıxdığı, xristian dəfn qaydalarının isə xeyli məhdudlaşdığı sübut olunur. Tədricən qəbirlərə avadanlıq qoymaq da dəbdən düşür. Qazıntılar zamanı tək-tək də olsa bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş büt-pərəst qəbirlərinə, az miqdarda arxası üstə dəfn olunmuş xristian qəbirlərinə və sağ böyrü üstə uzanmış, üzü qibləyə dəfn olunmuş çoxsaylı müsəlman qəbirlərinə təsadüf olunur. Sonuncu dəfn adəti daha geniş yayılmışdır. Burada azərbaycanlıların dəfn adətlərində baş verən dəyişikliklər aydın izlənilir. Sözsüz ki, bu dəyişikliklərin tədqiq olunmasında arxeoloji tədqiqatla yanaşı etnoqrafik tədqiqat da mühüm rol oynayır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış məzarlıqların tədqiqi əsasında müəyyən dövrdə etnosun adət-ənənələri, dini inanları, dünyagörüşü haqqında məlumat əldə etmək olar. Məsələn, müsəlman əhəli öz ölümlərini əsasən sadə torpaq qəbirlərdə dəfn edirdilər, bəzən qəbrin üstünü bişmiş və ya çiy kərpiclə örtürdülər. Daş və ya kərpiclə hörülmüş sərdabələrdə, az hallarda isə ayaqlı ağac tabutlarda dəfnlərə təsadüf olunur. Sadə torpaq qəbirlər Qəbələ, Beyləqan və başqa yerlərdə aşkar olunmuşdur. Sərdabədə dəfn edilmiş qəbirlərə Beyləqan, Qala

və Xaraba-Gilanda təsadüf edilir. Sərdabələr, bəzən ailə üzvlərinin dəfn olunması üçün nəzərdə tutulurdu. Daşların üzərindəki epitafiyada mərhumun adı, dəfn olunduğu tarix göstərilir, müqəddəs ayə və hədislərdən nümunələr verilir. Həmin yazılarda insanlara vahid Allahın adıyla insanpərvərlik, xeyirxahlıq, ədalət, rəhm, bir-birilərinə rəğbət və inam hissələri aşılardı. Daşlarda həkk olunmuş təsvirlərdə mərhumun peşə və sənətini əks etdirən lövhələr göstərilmişdir. Həmin yazı və təsvirlər əsasında mütəxəssislər nəinki dəfn olunmuş adam haqqında, hətta dövrün nəqqaş, xəttat, rəssam, heykəltəraş və başqa bədii daşyonma ustalarının fəaliyyəti haqqında zəngin və dəqiq məlumat toplaya bilirlər [3, 199].

Qeyd etmək lazımdır ki, hansı dini dünyagörüşünə aid olmasına baxmayaraq həmin məzarlar azərbaycanlıların tarixinin, bu ərazinin qədim sakini olmasının, mədəniyyətinin şahidi olduğu üçün onun milli-mənəvi dəyərləri sisteminə daxildir.

Azərbaycan ərazisində tapılmış və müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji tapıntılar xalqın təsərrüfat həyatı, incəsənəti haqqında da məlumat verir. Məsələn, tunc dövrünə aid qabların üzərindəki təsvirlər qədim insanların dini görüşləri və təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır. Qızılvəng, Şahtaxlı, II Gültəpə, Nəhəcir boyalı qabları üzərindəki təsvirlər qədim maldarlıq və ovçuluqla əlaqədar icra edilən dini ayinlərə həsr olunmuşdur [4, 53].

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş materiallar eyni zamanda xalqın etnogenezi, etnosun ilkin yaşayış məskəni, yayılma arealı haqqında məlumat verən mühüm mənbədir. Arxeoloji materialların hərtərəfli təhlili daha bir mühüm nəticəyə gəlməyə imkan verir: Azərbaycan xalqı məhz bu ərazidə meydana gəlmiş, tarixin bütün dövrlərində öz ölkəsində yaşamış, antropoloji xüsusiyyətləri, adət və ənənələri və dili etibarilə burada formalaşmışdır [4,153]. “Daş dövrünün ilk mərhələsini təşkil edən Quruçay mədəniyyəti materiallarının təhlili, dünyanın ən zəngin insan düşərgələrindən olan Azıx, Tağlar və Damçılı mağaralarının, həmçinin bir çox açıq Paleolit düşərgələrinin xronoloji cəhətdən izlənməsi, bunlardan əldə edilmiş zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarının elmi cəhətdən araşdırılması nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqazda ibtidai insanların bioloji təkamül prosesini, onların həyat tərzini izləməyə imkan vermişdir [4,151]. Azərbaycan ərazisində Daş dövrünün bütün mərhələlərinə aid, o cümlədən, Paleolit, Mezolit, Neolit və Eneolit dövrlərinə aid abidələrin olması bu ərazidə ilkin oturaq əkinçi və maldar tayfalarının qanunauyğun şəkildə formalaşmasını təmin edən şəraitin olmasını sübut edir. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan şəhərlərinin yaranması prosesini üç xronoloji dövrə bölməyə imkan verir: 1. Antik şəhərlər (Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Dərbənd); 2. İlk orta əsr şəhərləri (Bərdə, Beyləqan, Xunan, Şabran və b.); 3. İnkişaf etmiş orta əsr şəhərləri (Gəncə, Bakı və b.) [4, 152].

Hər bir insanın şüurunda “bu bizim mədəniyyətimizdir”, “bu bizim tariximizdir”, “bunu bizim əcdadlarımız yaradıb” fikri formalaşdığından tarixi keçmişdə adi yaşayış məskəni, məişət və təsərrüfat əşyaları müasir dövrdə onun üçün dəyərlidir. Sözsüz ki, tarixin müəyyən bir dövründə insanlar yaşayış məntəqələrini salarkən, evləri və qalaları tikərkən, geyim və bəzək əşyalarını, mətbəxini və s. yaradarkən onun nə vaxtsa mədəni irsinə, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərinə çevriləcəyi haqqında təsəvvür də etmirdi.

Hər bir xalqın milli sərvəti olan maddi-mədəniyyət abidələri eyni zamanda həmin xalqın tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Yadelli işğalçıların ardı-arası kəsilməyən hücumları, ölkədə baş vermiş iqtisadi, siyasi və dini-ideoloji dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələri ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, torpaq öz qoynunda tarix üçün son dərəcə qiymətli olan maddi abidələr saxlamışdır. Dağıntıya məruz qalmış tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi arxeoloqların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyasında arxeoloji irsin qorunmasının müasir dövrün vacib problemlərindən biri olduğu göstərilir: “Arxeoloji irsin qorunması üçün təkəcə bilavasitə maraqlı dövlətlərin deyil, həm də bütün Avropa ölkələrinin məsuliyyət daşımaları olduğunu, həmçinin məqsədin arxeoloji irsə ziyan vurulması riskini azaltmaq və ekspertlər mübadiləsinin həvəsləndirilməsi və təcrübənin müqayisəsi yolu ilə onun qorunmasına kömək göstərmək olduğunu vurğulayaraq,... 1) Bu (yenidən baxılmış) Konvensiyanın məqsədi arxeoloji irsin Avropa kollektiv yaddaşının mənbəyi, tarixi və elmi araşdırmalar aləti kimi qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir” [2, 167-168]. Bu problem tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır: “Müharibə, fəvqəladə vəziyyət və silahlı münaqişə zamanı abidələrin qorunması döyüş təhlükəsi olan ərazilərdən və döyüş zonalarından daşınar abidələrin köçürülməsini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Fəvqəladə hallarla əlaqədar olaraq daşınar abidələr onların məhv edilməsi, oğurlanması və ya korlanması təhlükəsi qarşısında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvəqqəti olaraq təhlükəsiz rayonlara köçürülə bilər. Dövlət işğalçı tərəfindən qənimət kimi ələ keçirilmiş abidələr haqqında beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırır və onların qaytarılması və bərpası üçün tədbirlər görür. Abidələr hərbi məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz. Müstəsna hallarda qoruqların ərazisi və yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəyi nəzərə alınmaqla, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı əsasında qanunvericiliyə uyğun olaraq hərbi hissələrin təsərrüfat və mədəni məqsədləri üçün istifadəsinə verilə bilər” [2, 122].

Arxeoloji abidələr eyni zamanda böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Onlar insan cəmiyyətinin tarixinin ilkin mərhələlərini dərk etmək üçün əsas və vacib mənbələrdir. Arxeoloji abidələrin düzgün tədqiqi keçmiş addım-addım izləməyə və dərk etməyə imkan verir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Abidələrin bərpası və qorunması məsələləri Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” və “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” qanunları ilə tənzimlənir. Abidələrin qorunması, bərpa və qazıntı işləri YUNESCO-nun Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiyası, Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası, Tarixi ansamblların qorunub saxlanması və müasir rolu haqqında tövsiyənin və digər beynəlxalq sənədlərin tələblərinə uyğun aparılır [2, 397].

Beynəlxalq səviyyədə arxeoloji irsin qorunması haqqında konvensiyalara baxmayaraq Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal altında olan ərazilərindəki arxeoloji irs məhv edilmişdir.

Bəşəriyyətin tarixi ilə tanışlıq onun yaratdığı bütün mədəniyyətlərlə tanışlığı tələb edir. Bu tezisdən irəli gələrək qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın mədəniyyəti bəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Beləliklə, arxeoloji irsin qorunub saxlanması, maddi arxeoloji qalıqların öyrənilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmaqla yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyətin də maraq dairəsində olmalıdır.

Müasir dövrdə mədəni irsin qorunması mühüm sosial məsələdir. Bunu həyata keçirmək üçün elmi araşdırmaların aparılması və dövlətin bu sahədə lazımi tədbirlər həyata keçirməsi vacibdir. Dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərə ilk növbədə mədəni irsin qorunması haqqında qanunlar və əsasən də, müxtəlif vasitələrlə hər bir insanın tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşması, ona qayğı göstərməsi, tarix və mədəniyyət abidələrini qoruması üçün təbliğat işləri aparılmalıdır. Burada muzeylərin, qoruqların, təhsil müəssisələrinin, mətbuatın üzərinə böyük öhdəliklər qoyulmalıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində külli miqdarda maddi mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir. Arxeoloji irsin qorunmasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası “Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu”nun böyük xidmətləri var.

Arxeoloji irsin özünəməxsusluğu bir sıra amillərlə şərtlənir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji abidələrin və əşyaların daha çox məhv olma təhlükəsi var. Digər tərəfdən, onların böyük hissəsi hələ də elmə məlum deyil.

Beləliklə, bəşəriyyət tarixi haqqında biliklərin əldə edilməsində arxeoloji irsin öyrənilməsinin, qorunmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Təhsil, elm mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş konfransının 1956-cı il noyabrın 5-dən dekabrın 5-dək Nyu Dehli şəhə-

rində keçirilən onuncu sessiyasında “Arxeoloji qazıntıların beynəlxalq nişanlama prinsiplərini müəyyən edən tövsiyyə”də arxeoloji irsinin bəşəri əhəmiyyətə malik olması fikri irəli sürülmüşdür. Həmin sənəddə deyilir: “Əhəlinin özünün qədim abidələrə və əsərlərə hörmət və sədaqətinin onların qorunub saxlanmasının ən yaxşı təminatı olduğunu və bu cür hissələrin inkişafının ən təsirli vasitələrindən birinin üzv-dövlətlərinin elm və beynəlxalq münasibətləri inkişaf etdirmək səylərinə əsaslanan tədbirlərin olduğunu etiraf edərək, qədim bədii əsərlərin seyr edilməsinin və onlarla tanışlığın oyatdığı hissələrin xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyətli kömək edə biləcəyinə və bununla bağlı bu əsərlərdən yuxarıda göstərilən məqsədlərlə hər vasitə ilə istifadə olunmasında beynəlxalq əməkdaşlığın bərqərar edilməsinə zərurətin yarandığına əmin olaraq, arxeoloji kəşflər ərazisində olduqları dövlətlər üçün daha böyük əhəmiyyətə malik olsalar da, bununla belə, onların bütövlükdə bütün bəşəriyyəti zənginləşdirdiyini hesab edərək, bəşəriyyətin tarixi ilə tanışlığın onun yaratdığı bütün mədəniyyətlərlə tanış olmağı tələb etdiyini və buna görə də beynəlxalq ictimaiyyətin bütün maddi arxeoloji qalıqların öyrənilməsində və lazım olduqda, qorunub saxlanmasında maraqlı olduğunu hesab” edir [2, 12].

Qədim tarixi olan Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması üçün irimiqyaslı proqramların sayının artması, təbiət riskləri, gizli və ya qeyri-elmi qazıntı işləri nəticəsində ziyan vurula biləcək ciddi təhlükənin qarşısının alınması üçün dövlət tərəfindən bir sıra ciddi tədbirlər görülür. Lakin bu tədbirlərin effektiv olması üçün eyni zamanda əhəli arasında da milli-mənəvi dəyərlərə, mədəni irsə hörmətlə yanaşılması, bu problemləri ictimaiyyətin lazımcasına dərk etməsi üçün maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Azərbaycan xalqının tarixinə, adət-ənənələrinə əsaslanan varisliyi onun milli-mənəvi dəyərləri olan arxeoloji irsinə yüksək dəyər verməsini əsaslandırır. Beləliklə, tarixi-mədəni irs cəmiyyətin inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən və cəmiyyət tərəfindən milli-mənəvi irs kimi dərk olunan tarix və mədəni obyektləridir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət və Turizm qanunvericiliyi toplusu”. İki cildə. I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2011, 522 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
4. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, İşıq, 1985, 186 s.
5. Qumilyov L. Etnogenez və yerin biosferi. Bakı, Nurlan, 2005, 552 s.

*Summary***Archrological heritage in the sistem of national and spiritual values****Shahla Nuruzadeh**

Baku Slavic University, Azerbaijan.

The article deals with the role of national and moral values of the people in the system of the archaeological heritage, the importance of their protection for people, especially the importance for the state in modern times. The artifacts found during archaeological excavations also included in the system of national and moral values of the people. After a certain period some monument or object which created by people are included their national and moral values system. Here plays the people's attitude have an important role in their history and culture. As time passes, everything created by people is importance for him and becomes a source of information about his history. Thus, the archaeological monuments represent past activities of facilities and are indicator stages of historical development of ethnos. All archaeological evidence (settlements, graves, religious monuments, material, culture and farm patterns, irrigation systems, etc.) have been more or less linked to the activities of people in the past. Traces of past farm activity and life of human society are kept on ancient settlements, tools, household items, art, and etc. The archaeological discoveries from different areas which providing information about the economic life of the people and art are found in Azerbaijan. Materials of result of archaeological excavations also important resource providing information about ethnology nation, ethnicity initial settlement, area of distribution.

Key Words: national and moral values, archaeological heritage, archeological monuments. cultural heritage, ethnographic research.

Резюме

Археологическое наследие в системе национально-духовных ценностей

Шахла Нурузаде

Бакинский Славянский Университет, Азербайджан.

В статье нашли отражение место которое занимает археологическое наследие в системе национально-духовных ценностей и значение его в современный период для людей и особенно для государства. Образцы национально-духовной культуры, которые были найдены во время археологических раскопок также входят в систему национально-духовных ценностей. Созданные человеком памятники или вещи через определенный период времени входят в систему национально-духовных ценностей. Здесь большую роль играет отношение людей к своей истории и культуре. С течением времени все созданное человеком становится ценным для него, превращается в носителя информации о его истории. Таким образом, археологическое достояние отображает объекты прошлой деятельности человека и является показателем этапов исторического развития этноса. Все археологические памятники (населенные пункты, могилы, религиозные памятники, материальная культура и хозяйственные образцы, оросительные системы и т.д.) были связаны тем или иным образом с деятельностью человека в прошлом. Следы хозяйственной деятельности и жизни человеческого сообщества сохранились в древних населенных пунктах, орудиях труда и в домашних вещах и культуре и т.д. Найденные на территории Азербайджана археологические находки, относящиеся к разным периодам, дают нам информацию о хозяйственной деятельности и искусстве народа. Материалы, приобретенные во время археологических раскопок, являются источником дающим информацию об этногенезе, первом населенном пункте и ареале распространения этноса. Преимущество опирающаяся на историю азербайджанского народа, его обычаи и традиции, обосновывает высокую оценку археологического наследия имеющего национально-духовную значимость.

Ключевые слова: национально-духовные ценности, археологическое наследие, археологические памятники, культурное наследие, этнографическое исследование.

NAXÇIVAN: İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN PAYTAXTI

Naxçıvan MR paytaxtı Naxçıvan şəhərində, 2018-ci il 7-8 sentyabr tarixlərində “Naxçıvan: İslam mədəniyyətinin paytaxtı” adlı Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransda Azərbaycan Respublikasının, İran İslam Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin müxtəlif Universitetlərindən və Elmi-tədqiqat İnstitutlarından gəlmiş görkəmli alimlər iştirak etmişlər. Konfransın açılışı Naxçıvan Universitetində keçirildi. Giriş sözü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi Aparatının rəhbəri Əli Həsənov konfrans iştirakçılarını salamladı, Beynəlxalq tədbirin əhəmiyyətindən, Naxçıvanda islam dövrünə aid maddi-mədəniyyət abidələrindən, elmin və mədəniyyətin inkişafından danışdı, konfrans iştirakçılarını salamladı və konfransın işinə uğurlar arzuladı. Daha sonra plenar iclasda AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyev “Naxçıvan: İslam mədəniyyətinin yayıldığı məkan”, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı “Bölgədə islam dini və mədəniyyətinin təşəkkülündə Naxçıvanın yeri və rolu”, İstanbul Universitetinin professoru Oktay Belli “Naxçıvanda olan türk-islam mədəniyyəti abidələrinin türk dünyası üçün əhəmiyyəti”, Ərzurum Universitetinin Sənətsünəslıq kafedrasının müdiri Hüseyin Yurttaş “İslam motivli tac qapıların quruluşunda Naxçıvanın rolu”, Təbriz Sənət Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə

doktoru Bəhram Acarlı “XII-XIII əsrlər Araz ətrafı Naxçıvan arxeoloji ehkamlarına dair təəssüratlar” mövzularında maraqlı çıxışlar etdilər.

Plenar iclasdan sonra Konfrans işini dörd bölmədə davam etdirdi. “Naxçıvanda islam mədəniyyətinin tarixi” bölməsində AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, AMEA-nın Müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli “Naxçıvan şəhərinin islam mədəniyyətinin paytaxtı seçilməsini şərtləndirən amillər”, AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru, akademik Gövhər Baxşəliyeva “Qədim xəritələrdə Naxçıvan və Nuh peyğəmbər məqbərəsi”, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix üzrə elmlər doktoru Nərgiz Əliyeva “İslam mədəniyyətinin inkişafında Naxçıvan ziyalılarının rolu”, AMEA Fəlsəfə İnstitutunun direktor müavini, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Eynulla Mədətli “Naxçıvanın XVI əsr tarixinin bəzi məsələləri İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi” əsərində, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru Şahin Fərzəliyev “Tarixçi İsgəndər bəy Münşi və Ordubad” mövzularında yeni faktlarla zəngin maraqlı çıxışlar etdilər.

“Naxçıvanın islam mədəniyyəti: arxeologiyası və memarlığı” bölməsində əsasən arxeoloqlar toplaşmışdılar. Bölmədə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Abidələrin Bərpası Elmi Tədqiqat Layihə İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi “Naxçıvan Ön Asiyanın İslam memarlığı mərkəzlərindən biri kimi (XII-XIV əsrlər)” AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Qədim dövr arxeologiyası şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev “Naxçıvanın türk-islam mədəniyyətinin mülki tikililəri”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professoru, tarix üzrə elmlər doktoru Abbas Seyidov “Qədim Naxçıvan əhalisinin mənəvi həyatında islam mədəniyyətinin yeri”, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəhlul İbrahimli “Ordubadın islam dövrü qəbirüstü abidələri (XII-XVII əsrlər)”, Təbriz Sənət Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Əli Neməti Babai “Azərbaycanın iki Elxani şəhəri arasında arxeoloji əlaqələr: Naxçıvanın Xarabagilan və Mərəndin Alaki karvansrayları” mövzularında çıxış edib, Naxçıvanın tarixi və memorial abidələrinin yaranmasında, banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu olan Naxçıvan memarlıq məktəbinin rolunu xüsusilə qeyd etdilər.

“Naxçıvanın islam mədəniyyəti: ədəbiyyat və folklorda” bölməsində AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli “Naxçıvanda ədəbi proses: klassik ənənə və müasirlik”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Möhsün Nağısoylu “Baba Nemətulla Naxçıvanının əsərləri islamşünaslığa töhfə kimi”, Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü Saleh Məhərrəmov “Müasir Naxçıvanın mədəni və

mənəvi inkişafında intibah”, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar İmanov “Naxçıvan folklor örnəklərinin tipologiyası”, AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunu direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev “Hindüşah Naxçıvanının “Siyahül əcəm” əsərinin əlyazma nüsxələri haqqında” çıxışlarında orta əsrlərdən indiyədək islam mədəniyyətinin təsiri altında yaranmış elmi-ədəbi əsərlərdən, onların əhəmiyyətindən, islam mənəviyyəti çərçivəsində formalaşan folklor nümunələrindən bəhs etdilər.

“Naxçıvanın islam mədəniyyəti mənbələrində” bölməsində AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunun direktoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov “Naxçıvanın qədim abidələri və maddi-mədəniyyət nümunələrinə aid ilk tədqiqatlar”, AMEA Nizami adına ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru Almaz Ülvi “Özbək mənbələrində Naxçıvan”, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Agentliyinin direktoru Vüqar Babayev “Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində Naxçıvanın türk-islam abidələri”, İstanbul Universitetinin müəllimi Güzin Sürhan Belli İslam mədəniyyətində mətbəx” mövzularında tarixi mənbələrin məlumatlarına əsaslanan maraqlı çıxışlar etdilər.

Beynəlxalq Konfransın dörd bölməsində 44 məruzə dinlənildi.

8 sentyabrda Beynəlxalq Konfransın iştirakçıları “Xan sarayı” Tarix-memarlıq Kompleksi, Mömünə Xatun türbəsi və Aşıq Səma Altında Muzey Kompleksi, “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi, Qarabağlar Türbə Kompleksi və Nehrəm kənd məscidi ilə tanış oldular.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin böyük akt zalında keçirilən yekun iclasında Bölmə rəhbərlərinin hesabatları dinlənildi, konfransın işinə yekun vuruldu.

Bəhlul İbrahimli,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Arxeologiya və Etnoqrafiya insitutu

İssık-Göl sahilində arxeoloqların Beynəlxalq Konfransı keçirilmişdir

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institunun əməkdaşları – Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəhlul İbrahimli və Çöl tədqiqatları sektorunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Təvəkkül Əliyev 17-23 sentyabr 2018-ci il tarixlərində Qırğızstan Respublikası İssık-Göl əyalətinin Çolpon-Ata şəhəri yaxınlığında, Çok Tal qəsəbəsində keçirilən Beynəlxalq Konfransda iştirak etmişlər. “İssık-Göl əyalətinin arxeoloji irsinin öyrənilməsi və mühafizəsi mədəni landşaft kontekstində” mövzusunda MDB ölkələri arxeoloqlarının Yay Məktəbi tədbirinin yekun konfransında Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Polşa, Ukrayna, Moldova, Belarus, Qazaxstan, Tacikistan və Qırğızstan respublikalarından 32 mütəxəssisin – arxeoloq, etnoqraf, muzeyşünas və b.-nin məruzələri dinlənilmişdir. İştirakçılardan 6-sı Elmi-tədqiqat İnstitutlarının direktoru, 10-u şöbə müdiri, 3 nəfər isə arxeoloji abidələrin 3D elektron modelləşdirilməsi üzrə mütəxəssislər idi. Beynəlxalq tədbir MDB üzvü olan ölkələrin Dövlətlərarası Humanitar Fondunun yardımı ilə “Çıqu” tədris-metodiki muzey kompleksi İctimai Fondu tərəfindən təşkil edilmişdi. “Çıqu” İssık-Gölün cənubunda suya qər q olmuş əfsanəvi şəhərin adıdır.

Konfransda B.İbrahimli “Sak mədəniyyətinin izi ilə”, T.Əliyev “Mil düzünün landşaftı və arxeoloji abidələri” adlı məruzə ilə çıxış etmişlər. Azərbaycanlı alimlərin son illərdə apardıqları arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə həsr olunmuş məruzələri konfrans iştirakçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bəhlul İbrahimli öz çıxışında Azərbaycandakı e. ə. VII-VI əsrlərdəki sak (skif) çarlığının tarixindən, bu çarlığın antik dövrdə də öz müstəqilliyini (Strabon – Sakasena) qoruyub saxladığından, orta əsrlərdə də sakların bu ərazilərdə yaşamağa davam etdiklərindən (İbn-Xordadbeh – Askutiya) danışdı. Ən maraqlı məqam, Altaydakı 5 sayılı Pazırık kurqanından tapılmış xalça toxunuşlu yəhər altının və Xaraba Gilandakı 2 sayılı türbənin sərdabəsindən aşkar olunmuş xalça toxunuşlu örtüyün naxışlarının identik olduğu haqqında məlumat idi. Bu abidələr arasında 1700 illik bir zaman fərqi var idi. Məlum olur ki, Altaylar, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz qeyd olunan xronoloji çərçivədə eyni etnomədəni areala daxil olmuşlar. Təvəkkül Əliyev öz məruzəsində Qarabağın bir hissəsini təşkil edən Mil düzündə erkən əkinçilik mədəniyyətinin meydana gəlməsindən, burada Son Tunc dövründən köçmə yaylaq maldarlığının formalaşmasından, Antik dövrdə və Orta əsrlərdə mövcud olmuş şəhərlərdən bəhs etmiş, Mil düzü abidələrində - Kamiltəpə, Üçtəpə, Nərgiztəpə, Örənqala, Qaratəpə və Qalatəpədə aparılan tədqiqatlar haqqında konfrans iştirakçılarına ətraflı məlumat vermişdir. Məruzə zamanı göstərilən çox-

sayılı slaydlar konfrans iştirakçılarında Azərbaycanı arxeoloji abidələr, aparılan qazıntı işləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaratmışdır. T.Əliyev Mil-Qarabağ düzənliyində aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq belə bir fikri nəzərə çatdırmışdır ki, son üç min ildə Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində, Mil düzü də daxil olmaqla, vahid mədəni təsərrüfat kompleksi mövcud olmuşdur. O, eyni zamanda qeyd etmişdir ki, Mil düzü abidələrinin əksəriyyəti qədim çay yataqlarının kənarlarında, regionun ilk suvarma sistemlərindən olan Gavurarxın ətrafında cəmləşmişdir. Hazırda bu ərazidə təsərrüfat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar şumlama işlərinin aparılması abidələrin bir çoxunu dağılmaq təhlükəsi qarşısında qoymuş, bu antropogen təsir nəticəsində Mil düzünün mədəni landşaftı dəyişib yeni görkəm almışdır.

Konfransın gedişi sesiyalar və çöl seminarları olaraq iki mərhələdə təşkil olunmuşdu. Çöl seminarları zamanı konfrans iştirakçıları İssık-Göl ətrafındakı müxtəlif tarixi abidələrlə, muzeylərlə yaxından tanış olur, abidələrin tədqiqi, konservasiyası və qorunmasına, abidə yerləşən ərazinin ümumi tarixinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş mühazirələrə qulaq asır, fikir mübadilələri aparırdılar. İssık-Göl sahilində – Çolpon-Ata şəhəri yaxınlığındakı qayaüstü rəsmləri ilə tanınan Saymalu Taş, Çon-Sarıoy qəsəbəsi ətrafında, İssık-Gölün cənubundakı sualtı arxeoloji abidələr, Karakol şəhərinə yaxın dağətəyi düzənlikdə yerləşən kurqan tipli Sak qəbirləri, Əmir Teymurla bağlı əfsanənin dolaşdığı San-Taş kurqanları, Orta əsr şəhər və karvansaranın qalıqları, beynəlxalq köçəri oyunlarının keçirildiyi Kırçın vadisi, İssık-Gölün cənub sahilində - Barskoon dərəsindəki Tamğa-Taş abidələri, Tosor etnoqrafik muzeyi, Köçərilərin mədəniyyət mərkəzi və başqa abidələr, muzeylərlə tanışlıq konfrans iştirakçıları arasında xoş təəssürat oyatmışdı. Xatırladaq ki, 2018-ci il sentyabr ayının əvvəllərində İssık-Göl sahilində bir sıra ölkə idmançıları arasında iştirakı ilə “Beynəlxalq Köçəri oyunları” adlı tədbir keçirilmiş, burada türkdilli ölkələrin prezidentləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də iştirak etmişdir. Konfrans iştirakçıları həmin oyunların keçirildiyi yerdə – Kırçın dərəsindəki vadidə, “Köçərilərin Ümumdünya Oyunları” etnoqrafik şəhərciyində olmuşlar.

Saymalu Taş qoruq-muzeyində keçirilən çöl seminarının gedişində arxeoloji tapıntıların 3D modelləşdirilməsi sahəsində ekspert kimi tanınan Yuri Svoyskinin başçılıq etdiyi qrup qayaüstü rəsmlərdən ibarət abidələrdən birinin 3d formatında modelləşdirilməsini əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyası Arxeologiya institutunun əməkdaşı Maksim Menşikovun çöl seminarı zamanı İssık-Göldə aparılan sualtı tədqiqatlar haqqında çıxışı da maraqla qarşılanmışdı. Qırğız-Rusiya Slavyan Universitetinin tarix və mədəniyyət kafedrasının müdiri, “Çiqu” Tədris-metodik muzey kompleksinin direktoru L.Q. Stavskayanın “Köçərilərin Ümumdünya oyunları və mə-

dəni landşaftın etnoqrafik konteksti” mövzusunda ki məruzəsi də diqqəti cəlb etmişdir.

Konfransın sonunda ölkələrarası elmi əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi və davam etdirilməsi qərara alınmışdı.

Təvəkkül Əliyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Arxeologiya və Etnoqrafiya insitutu

Azıxantropun tapılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın elmi praktik əhəmiyyəti.

Oktyabrın 1-5 də Azərbaycanda “Azərbaycanda Azıx mağarası və miqrasiya axınları” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Azıxantropun tapılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə Azərbaycan, İngiltərə, Rusiya, Gürcüstan və Ukraynadan paleolit dövrü üzrə qırxadək tanınmış mütəxəssis iştirak etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) əsas binasında açılış zamanı çıxış edən AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik Nərgiz Axundova, akademik Teymur Bünyadov, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı və Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, professor Maisə Rəhimova bildırıblər ki, Azıx mağarasından tapılmış və Azıxantrop adlandırılan qədim insanın çənə sümüyü Azərbaycanın dünyada ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Alimlər dünyanın bir sıra ölkələrindən tanınmış arxeoloqların konfransda iştirak etmələri baxımından tədbirin əhəmiyyətini vurğulayıblər. Diqqətə çatdırılıb ki, konfrans arxeologiyanın paleolit dövrü sahəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcək. Sonra Rusiya EA-nın müxbir-üzvü, REA-nın Sibir Şöbəsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Mixail Şunkov və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru Əsədulla Cəfərovun və Ukrayna MEA-nın Arxeologiya İnstitutunun “Arxeologiya Muzeyinin” şöbə müdiri, t.e.n. L.V. Kulakovskayanın müvafiq mövzu ilə bağlı məruzələri dinlənilib.

Plenar iclasdan sonra konfrans iştirakçıları AMEA konfrans zalının foyesində və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Fondunda təşkil olunmuş Azərbaycanın paleolit düşərgələrindən tapılmış daş alətlərin və paleosteoloji qalıqların nümayiş olunduğu sərgi ilə tanış oldular.

Oktyabrın 2-dən 5-dək konfrans öz işini Qəbələ şəhərində davam etdirib. Konfrans iştirakçıları iclas öncəsi Qəbələ Arxeoloji Mərkəzinin foyesində sərgilənmiş Azərbaycanın və bölgənin tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid nadir maddi mədəniyyət nümunələri ilə tanış oldular. Daha sonra beynəlxalq konfransın təşkilatçılarından biri olan SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının nümayəndəsi, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru İradə M. Nəcəfova SEBA adından konfrans iştirakçılarını salamladı və Qəbələ Arxeoloji Mərkəzinin yaranması və fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir. Konfrans iştirakçılarına Qəbələdə aparılan arxeoloji tədqiqatlara həsr olunmuş sənədli film təqdim olunmuşdur.

Konfransın işində AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, professor Maisə Rəhimova, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Tarix Muzeyinin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı, AMEA İctimai Elmlər bölməsinin akademik katibi, akademik Nərgiz Axundova və SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının sədri Rühəngiz Heydərova iştirak edirdilər.

Proqram çərçivəsində paleolit dövrü arxeologiyası üzrə Azərbaycan alimləri ilə yanaşı İngiltərə, Rusiya, Gürcüstan və Ukraynadan olan mütəxəssislər 1968-ci ildə Azərbaycanın Azix mağarasındakı paleolit dövrü məskəni-

nin tədqiqatları zamanı görkəmli arxeoloq Məmmədəli Hüseynov tərəfindən azıxantropun kəşf edilməsinin tarixi və dünya elmi üçün mühüm əhəmiyyəti, Avrasiyanın paleolit dövrü abidələrində aparılmış tədqiqatlara həsr olunmuş mövzular üzrə elmi məruzələrlə çıxış etdilər. Aidiyyəti mövzular üzrə elmi çıxışları, plenar iclaslarda çıxışlar ətrafında müzakirələri olub. **S.A. Vasilyev** – “Qafqazın alt paleolitinin bəzi problemləri: tədqiqat tarixi və müasir müzakirələr” (*Sankt-Peterburq*, **X.A. Amirxanov** – “Erkən Pleystosendə Şimal-Şərqi Qafqazda massiv qəlpələmə texnikası istehsalı keçid” (*Moskva*), **A.İ. Taymazov** – “I Muxkay Erkən Pleystosen düşərgəsinin üst qatları artefaktlarının xarakteristikasına əsasən: məmullatın təkamülü haqqında” (*Maxaçqala*), **D.V. Ojereyev** – “II Muxkay (Şimalı-Şərqi Qafqaz) Erkən Paleolit düşərgəsinin üst qatı çöküntülərinin daş məmullatı haqqında yeni məlumatlar” (*Moskva*, **A.Q. Ribalko** – “Şimal- Qərbi Qafqazın Aşel məmullatı (Darvaqçay-körfəz-4 düşərgəsinin materialları əsasında)” (*Novosibirsk*), **A.A. Anoykin** - “Sahilyanı Dağıstanın (MIS 3) orta paleoliti: regional kontekst” (*Novosibirsk*), **Y.V. Belyayeva** - “Qafqaz və Yaxın Şərqi aşel mədəniyyəti: müqayisəli təhlil” (*Sankt Peterburq*), **V.Y. Şelinskiy** - “Cənubu Azovboyunun erkən aşel düşərgələri” (*Sankt Peterburq*), **S.A. Kulakov** - “Boqatırı / Sinyaya balka Erkən Paleolit düşərgəsi - ən qədim hominidlərin uyğunlaşma nümunəsi kimi” (*Sankt Peterburq*), **A.Ə. Zeynalov, L.A.Zeynalova** - “Erkən Paleolitdə insan köçü (miqrasiya) və Quruçay mədəniyyətinin yayılma arealı” (*Bakı*), **Y.Y. Qirya** - “Qafqazın və Cənubi Rus ovalığının ən qədim sümük artefaktlarının sübutlu təsnifatı” (*Sankt Peterburq*), **A.Ə. Zeynalov, M.M. Mansurov, N.Ə. Müseyibli** – “Azərbaycanın yeni paleolit tapıntı yerləri (Qəbələ) (*Bakı*), **A.A. Anoykin** – “Orta Asiyanın şimalında Üst Paleolit erkən mərhələləri barədə yeni məlumatlar: Uşbulak (Şərqi Qazaxıstan) düşərgəsinin materialları əsasında” (*Novosibirsk*), **H.F. Cəfərov, M.M. Mansurov, P.Q. Babai** – “Borsunlu kurqan kromlexində tapılan daş artefaktların təhlilinə dair” (*Bakı*), **V.N. Stepançuk**, - Qərbi Ukraynanın əsas alt paleolit abidələri (*Kiyev*), **S.N. Astaxov** – “Tuvanın qədim paleoliti - kəşfin 30-cu ildönümünə” (*Sankt-Peterburq*) adlı məruzələr ilə çıxış ediblər.

Oktyabrın 3-də **S.B. Vasilyev** - “Dmanisidən olan (D2700) kəllənin küncvari morfometriyası” (*Moskva*, **V.V. Titov, V.S. Bayquşeva, Q.İ. Timonina, A.S. Tesakov** - “Azov, Moskva - Boqatırı / Sinyaya Balka (Tamanskiy yarımadası, Rusiya) Eopleystosen yerinin tafonomik xüsusiyyətləri” (*Rostovna-Donu*), **A.L. Çepalıqa** – “Qafqaz və Krım vasitəsilə Avropanın ilkin məskunlaşması yolunda Qafqaz və Cənubi Krım geoarxeoloji arealı” (*Moskva*), **İ.A. İdrisov** – “Qafqazın cənubunda insan yaşayışının erkən mərhələlərinin təbii şəraiti” (*Maxaçqala*), **Y.N. Tağıyeva** – “Eopleistosen və Neo- Pleystosenin iqlim-landşaft şəraiti Azərbaycan ərazisinin ilkin məskunlaşma faktoru kimi” (*Bakı*), **B.M. Cəlilov, M.M. Mansurov** – “Daş dövrünə

aid yeni tapıntılar” (*Bakı*), **N. Tuşabramişvili, M. Yelaşvili, D. Kaçeişvili** – “Aşağı və Orta Paleolitik açıq hava zonaları Ziari- Pxoveli və Ziari 2” (*Gürcüstan*), **R. J. Birtuistle** – “Azərbaycanda Aşağı Orta və Palaeolit keçidinin tədqiqi və əsas texnologiyanın mənşəyi “ (*İngiltərə*), **Y.V. Məmmədov** – “Hominid sistemində Azıx adamının yeri” (*Bakı*), **A.G. Seyidov**– “Məmmədli Hüseyinovun Azərbaycanda paleolit tədqiqatlarına verdiyi töhfələr” (*Bakı*) adlı məruzələr ilə çıxış ediblər.

İşini davam etdirən Beynəlxalq elmi konfransda əsasən Azıx mağarası, azıxantrop və Avrasiya paleolit dövrünün digər mövzuları barədə elmi mə-

ruzələrdən sonra alimlər arasında diskussiya aparıldı. Diskussiya ərzində texnoloji innovasiyaların istifadə edildiyi yeni tədqiqatlar işığında paleolit dövrünün, həmçinin, Azıx mağarasındakı paleolit təbəqələrinin xronologiyası, paleolit dövründə mümkün miqrasiya vektorları və d. mühüm elmi məsələlər üzrə məhsuldar fikir mübadiləsi aparıldı. Diskussiyanın sonunda AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, professor Maisə Rəhimova söz alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanda arxeologiyanın inkişafına ayırdığı xüsusi diqqət və qayğı, son dövrlərdə Azərbaycan arxeoloqlarının əldə etdiyi elmi nailiyyətlər, İnstitutun dünyanın tanınmış elmi mərkəzləri ilə elmi əməkdaşlığı barədə geniş məlumat verdi. Professor Maisə Rəhimova çıxışının sonunda Beynəlxalq elmi konfransın bütün iştirakçılara təşəkkürünü bildirdi.

Daha sonra Beynəlxalq elmi konfransın iştirakçıları qədim Qəbələnin Səlbir ərazisindəki arxeoloji abidələrlə tanış oldular. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, "Qəbələ Antik və İlk orta əsrlər Arxeoloji Ekspedisiyası" nın rəisi Ceyhun Eminli konfrans

iştirakçılarına Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuş qədim Qəbələ şəhərinin tarixi, qədim şəhərin yerləşdiyi ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar və əldə edilmiş nailiyyətlər barədə məlumat vermişdi.

5 günlük tədbirin yekununda oktyabrın 4-də Beynəlxalq elmi konfransın iştirakçıları elmi-təcrübi seminar çərçivəsində Mingəçevir şəhəri yaxınlığında yerləşən Qaraca paleolit düşərgəsinə arxeoloji səfər etdilər. Qaraca paleolit abidəsini ilk dəfə aşkar etmiş və orada tədqiqatlar aparmış AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, arxeoloq, t.ü.f.d. Azad Zeynalov, Rusiya EA-nın Dağıstan Elmi Mərkəzinin baş elmi işçisi, coğrafiya elmləri namizədi İdris İdrisov, Rusiya EA-nın Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutunun (REA MMTİ) paleolit şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Sergey Kulakov əldə edilmiş nəticələr haqqında geniş və ətraflı məlumat verdilər.

İştirakçılar abidədə milyon il əvvələ aid qədim insanlar tərəfindən hazırlanmış çox saylı daş alətlərə və daşlaşmış ağac qalıqlarına baxış keçirdilər. Elmi-təcrübi seminar çərçivəsində REA MMTİ-nin eksperimental laboratoriya şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Yevgeni Girya qədim insanlar tərəfindən daş alətlərin hazırlanma üsulunu nümayiş etdirən eksperiment keçirdi.

Elmi-təcrübi seminarından sonra iştirakçılara konfransın yekun qətnamə layihəsi oxundu. Qəbul olunmuş konfransın qətnaməsində konfrans nümayəndələri Qafqazın əsas erkən paleolit abidələrindən biri kimi Azıx mağara düşərgəsinin böyük elmi önəmini yekdilliklə qeyd etmiş, son illərdə Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatların səviyyəsini yüksək dəyərləndirmişdir. Konfrans iştirakçıları yekdilliklə Azıx mağarasının VII-X təbəqələrdə aşkar olunmuş daş alətləri insan əməyinin nəticəsi kimi qəbul etmişdilər.

Həmçinin konfransın qətnaməsində 2022-ci ildə Azərbaycanda paleolitşünaslığın banisi professor Məmmədəli Hüseynovun 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın keçirilməsi təklifi də yer almışdır.

Daha sonra Qəbələ Arxeoloji mərkəzində konfrans iştirakçılarına AMEA Arxeologiya İnstitutu tərəfindən sertifikatlar təqdim olundu. Həmçinin, SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası tərəfindən konfrans iştirakçılarına Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqatları əks etdirən nəşrlər və video-materiallar hədiyyə edildi.

Məmmədov Yaqub Vaqif,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

**“Azərbaycanda azıx mağarası və miqrasiya axınları”
Azərbaycanda erkən hominid azıxantropun tapılmasının 50-
illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın
Q ə t n a m ə s i**

2018-ci il oktyabrın 1-dən 5-dək Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində və qədim Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq elmi konfransadünyanın 5 ölkəsindən 40-a yaxın mütəxəssislər qatılmışdı.

Konfransın iş müddəti ərzində 40-ayaxın elmi məruzə dinlənildi və Avrasiyanın, o cümlədən Qafqazın ən qədim keçmişinin tədqiqinin əsas problemlərinə həsr edilmiş geniş elmi diskussiya keçirildi. Konfrans iştirakçıları Azərbaycanın əsas paleolit abidələrindən aşkar olunmuş daş alətlər, o cümlədən Azıx mağarasının aşağı qatlarından əldə olunan kolleksiya ilə tanış oldular. Beynəlxalq konfransın üzvləri tərəfindən Azıx mağarasındakı altqatın hər dörd təbəqəsində (VII, VIII, IX, X) tapıntıların arasında mübahisə doğurmayan artefaktların mövcudluğunu təsdiq etdilər.

Konfransın gedişindəpaleolit dövrünün çoxtəbəqəli “Qaraca” arxeoloji abidəsinə səfər təşkil olundu və yerində geniş diskussiya ilə müşayət olunan elmi-təcrübi seminar keçirildi.

Konfrans nümayəndələri Qafqazın əsas erkən paleolit abidələrindən biri kimi Azıx mağara düşərgəsinin böyük elmi önəmini yekdilliklə qeyd etdilər. Konfransın yekununda iştirakçılar son illərdə Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatların səviyyəsini yüksəkdəyərləndirdilər.

Avrasiyada qədim insanın ilkin məskunlaşma proseslərinin öyrənilməsində Azərbaycanın önəmli yerini nəzərə alaraq konfrans, ölkənin ən qədim keçmişinin elmlərarası tədqiqinin vacibliyini və belə problemin həlli icrasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının diqqətinə çatdırdı.

Konfrans 2022-ci ildə Azərbaycanda paleolitşünaslığın banisi Məmmədli Hüseynovun 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etdi